

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

ÖZBEK TEKKELERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Seda YILMAZ

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

MAYIS-2007

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖZBEK TEKKELERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Seda YILMAZ

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi

Bu tez 25/06/2007 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof Dr. Mehmet Alpargu	Yrd.Doç.Dr. Recep Yaşa	Yrd.Doç.Dr. Fikri Okut
Jüri Başkanı	Jüri Üyesi	Jüri Üyesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Seda YILMAZ

30.05.2007

ÖNSÖZ

Tekkeler son dönemlerde geri kalmış kurumlar olarak algılanmaktadır. Tekkelerin tarihsel tarafının incelenmesinin önemli olmasına rağmen bu konuda yapılan çalışmaların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminden itibaren İslam'ın yayılmasında, ülkenin kalkınmasında ve halkın eğitilmesinde tekkeler önemli roller üstlenmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde işlevlerinden uzaklaşmışlardır.

Bu çalışmada Türk siyasal, askeri ve sosyal tarihinde önemli bir yere sahip olan Özbek tekkeleri tanıtılmaya çalışılarak, okuyucunun konuyu farklı şekilde ele alması amaçlanmıştır. Eser, materyallerin azlığından dolayı titiz bir çalışmanın sonucunda ortaya çıkarılabilmektedir. Konuyla ilgili materyallerin toplanması uzun bir zaman almıştır. Arşivde açılacak yeni fonlar konunun daha detaylı bir şekilde ele alınmasını sağlayacaktır.

Çalışmamda ilim, tecrübe ve fikirleriyle yol gösteren muhterem hocam Prof. Dr. Mehmet ALPARGU; Osmanlıca belgelerin okunması ve şiirlerin yorumlanmasında istifade ettiğim Mustafa Çakıcı; tenkit, teşvik ve düzeltmelerde katkıda bulunan Bilal Çelik ve Tufan Turan beyler ile isimlerini sayamadığım bütün arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca bugünlere ulaşmamda emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme de şükranlarımı sunarım.

Seda YILMAZ
30 Mayıs 2007

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	v
ÖZET.....	vi
SUMMARY.....	vii

GİRİŞ	1
BÖLÜM I: TEKKELER, ŞEYHLER VE TAAMİYE.....	3
1.1. İstanbul'daki Özbek Tekkeleri.....	3
1.1.1. Üsküdar'da Sultantepeci'nde Bulunan Özbek Tekkesi.....	3
1.1.1.1. Tekkenin Bugünkü Durumu.....	4
1.1.1.2. Sultantepeci'ndeki Özbekler Tekkesinin İşleyişi.....	6
1.1.1.3. Üsküdar'daki Özbek Tekkesinin Gelir Kaynakları.....	7
1.1.1.4. Tekkenin Şeyhleri.....	10
1.1.2. Üsküdar'da Bülbüldere'de Bulunan Özbek Tekkesi.....	12
1.1.3. Sultanahmet'te Mehmet Paşa Yokuşunda Bulunan Özbek Tekkesi.....	12
1.1.3.1. Mehmet Paşa Yokuşundaki Özbek Tekkesinin Konumu.....	12
1.1.3.2. Tekkenin İşleyişi.....	13
1.1.3.3. Mehmet Paşa Yokuşu'ndaki Özbek Tekkesinin Gelir Kaynakları.....	14
1.1.3.4. Tekkenin Şeyhleri.....	14
1.1.4. Eyüp'teki Özbek Tekkesi.....	15
1.1.4.1. Eyüp'teki Tekkenin Konumu.....	15
1.1.4.2. Tekkede Yapılan Tamiratlar.....	17
1.1.4.3. Tekkenin Şeyhleri.....	17
1.2. Kutsal Topraklardaki Özbek Tekkeleri.....	18
1.2.1. Mekke'deki Özbek Tekkesi.....	18
1.2.1.1. Hindî Abdullah ve Oğullarının Yaptıkları Zulüm.....	18
1.2.2. Medine'deki Özbek Tekkesi.....	19
1.2.2.1. Tekkenin Konumu.....	19
1.2.2.2. Tekkenin Gelir Kaynakları	20
1.2.2.3. Tekkenin Bazı Şeyhleri.....	20
1.2.3. Kudüs'teki Özbek Tekkesi.....	21

1.2.3.1 Kudüs'teki Tekkenin Konumu.....	21
1.2.3.2. Kudüs'teki Özbek Tekkesi'nin Gelir Kaynakları.....	21
1.3. Cidde, Bağdat, Mısır ve Halep'teki Özbek Tekkeleri.....	21
1.3.1. Cidde'deki Özbek Tekkesi.....	21
1.3.2. Bağdat'taki Özbek Tekkesi.....	22
1.3.2.1. Bağdat'taki Özbek Tekkesinin Konumu.....	22
1.3.2.2. Tekkenin Gelir Kaynakları.....	22
1.3.3. Mısır'daki Özbek Tekkesi.....	23
1.3.4. Halep'teki Özbek Tekkesi.....	25
1.4. Adana, Antakya, Bursa, Kadirga Limanı ve Karahisar'daki Özbek Tekkeleri.....	25
1.4.1. Adana'daki Özbek Tekkesi.....	25
1.4.2. Antakya'daki Özbek Tekkesi.....	26
1.4.3. Bursa'daki Özbek Tekkesi.....	27
1.4.4. Karahisar-ı Sahip ve Kadirga Limanı'ndaki Özbek Tekkeleri.....	29

BÖLÜM 2: II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ VE HAC GÜZERGÂHINDAKİ

ÖZBEK TEKKELERİ.....	30
2.1. II. Abdülhamit'in Özbek Tekkeleriyle İlişkileri.....	30
2.1.1. II. Abdülhamit'in Pan-İslamizm Politikası.....	30
2.1.2. Abdülhamit ve Şeyh Süleyman Efendi	33
2.1.3. II. Abdülhamit'in Özbek Tekkeleri İle İlişkileri.....	35
2.2. Hac ve Özbekler.....	37
2.2.1. İslam Terminolojisinde Hac Kavramı.....	37
2.2.2. Hacıların Koruyucusu Osmanlı.....	37
2.2.3. Kutsal Topraklara Giderken Yapılan Törenler.....	38
2.2.4. Kervanlar Eşliğinde Hacca Gidiş.....	39
2.2.5. Hac Yollarındaki Salgın Hastalıklar.....	40
2.2.6. Hac Güzergahı Üzerindeki Özbek Tekkeleri.....	41
2.2.7. Kutsal Topraklardan Surre Alayının Dönüşü.....	45

BÖLÜM 3: DİN VE GELİR KAYNAKLARI.....47

3.1. Özbek Tekkelerindeki İnanç, Ayin ve İbadetler.....	47

3.1.1. Nakşibendîliğin Tasavvufi Doktrinin Oluşum Sürecindeki Etkileri.....	47
3.1.1.1 Ahmet Yesevi Kültü.....	47
3.1.1.2. Divan-ı Hikmet.....	48
3.1.2. Nakşibendî Tarikatındaki Esaslar ve İbadet Şekilleri.....	49
3.1.3. Nakşibendîliğin Osmanlı Topraklarında Ortaya Çıkışı.....	51
3.2. Ayin ve İbadetler.....	52
3.2.1. Şer'i İbadetler ve Özbek Tekkeleri.....	52
3.2.2. Özbek Tekkelerine Mahsus Ayinler.....	52
3.2.3. Osmanlı Devleti Tarafından Yapılması Zorunlu Tutulan İbadetler	54
3.2.4. Kılık Kıyafet	55
3.3. Özbek Tekkelerinin Gelir Kaynakları.....	56
3.3.1. Vakıflar.....	56
3.3.2. Özel Bağışlar.....	58
3.3.3. Devlet Erkânının Yaptıkları Yardımlar.....	58

BÖLÜM 4: MİLLİ MÜCADELE VE ÖZBEK TEKKELERİ.....60

4.1. Üsküdar'da Sultantepe'sindeki Özbek Tekkesi ve Milli Mücadele.....	60
4.1.1. Yabancı Askerlerin Hatıralarında Özbek Tekkesi.....	60
4.1.2. Özbek Tekkesinden Anadolu'ya Kaçış.....	61
4.2. Özbek Tekkelerinde Sanat ve Şeyhlerin Sanat Hayatına Katkıları.....	65
4.2.1. Şeyhlerin Ebru Sanatına Katkıları.....	65
4.2.2. Şeyh Sadık Efendi ve Eseri.....	69
4.2.3. Şeyh Süleyman Efendi ve Eseri.....	69
4.2.4. Şeyh Hacı Mehmet Salih Efendi ve Basmacılık.....	71
4.2.5. Ünlü Şair Lalezade Abdülbaki Efendi.....	71
4.2.6. Tekke ve Musiki.....	72

BÖLÜM 5: İÇ VE DIŞ POLİTİKA.....73

5.1. Özbek Tekkelerinin Osmanlı Devleti'nin Dış Politikasındaki Yeri.....	73
5.1.1. Muhammed Parsa Efendi'nin Elçilik Görevi ile İstanbul'a Gelişi ve Sultanahmet'teki Özbekler Tekkesindeki Misafirliği.....	73
5.1.2. Mirza Mehmet Fazıl'ın Elçilik Görevi ile İstanbul'a Gelişi ve	

Sultanahmet'teki Özbekler Tekkesindeki Misafirliği.....	76
5.2. Özbek Tekkelerinde İç Politika.....	76
5.2.1. Tabiiyet.....	76
5.2.2. Tekkeler Arasındaki İlişkiler.....	77
5.2.3. Özbek Tekkelerinde Asayiş.....	77
5.3. Osmanlıda Devlet ile Özbek Tekkeleri Arasındaki İlişkiler.....	79
5.4. Özbek Tekkelerinin Toplum Üzerindeki Etkisi.....	81
5.5. Tekkelerin Kapatılması.....	82
 SONUÇ VE ÖNERİLER.....	85
KAYNAKLAR.....	86
EKLER.....	94
ÖZGEÇMİŞ.....	99

KISALTMALAR

A.B.D.	:Amerika Birleşik Devletleri
Ans.	:Ansiklopedi
A.}AMD.	:Sadaret Divan-ı Hümayun Amedi Kalemi
A.}MKT.MHM.	:Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı
A.MKT.UM.	:Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayât Evrakı
ARZ. TEZ.	:Arz Tezkeresi
BOA.	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	:Cilt
CE.	:Cevdeti Evkaf
çev.	:Çeviren
C.HR.	:Cevdeti Hariciye
H.	:Hicri
HAT.	:Hatt-ı Hümayun Kalemi
İ. DH.	:İrade Dâhiliye
İ. HR.	:İrade Hariciye
İst.	:İstanbul
M.	:Miladi
Mad.	:Madde
Üni.	:Üniversite
R.	:Rumi
s.	:Sayfa
sa.	:Sayı
SAİD.	:Sicil-i Ahval Komisyonu Defteri
Ş.DEV	:Şura-yı Devlet-i Evkaf
T.T.K.	:Türk Tarih Kurumu
VD.	:Vakıflar dergisi
Y.PRK.ASK	:Yıldız Perakende Askerî Maruzat
Y.PRK.AZJ.	:Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller
Y.PRK.ZB.	:Yıldız Perakende Zabtiye Nezareti

Tezin Başlığı: Özbek Tekkeleri**Tezin Yazarı:** Seda YILMAZ**Danışman:** Prof. Dr. Mehmet ALPARGU**Kabul Tarihi:** 30 Mayıs 2007**Sayfa Sayısı:** III (ön kısım) + 85 (tez) + 14**Anabilimdalı:** Tarih**Bilimdalı:** Yeniçağ Tarihi

Özbek tekkeleri siyasal, askeri ve sosyal tarihimizde çok önemli bir yere sahip olmasına rağmen unutulup gitmişlerdir. Bu çalışma ile Özbek tekkelerinin Türk tarihindeki önemi tekrar hatırlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde Özbek tekkelerinin tanıtılması amacıyla beşerî özellikleri üzerinde durulmuş, tekkelerin şeyhleri ve gelir kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise Sultan II. Abdülhamit'in Pan-İslam politikası içerisinde Özbek tekkelerinin yeri üzerinde durulmuş ve hacıların birçok ihtiyacını karşılayan Özbek tekkelerinin Osmanlı devleti için önemi vurgulanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Nakşibendî tarikatına bağlı olan Özbek tekkelerinde yapılan ibadetler anlatılarak, dini hayatın anlaşılabilmesi hedeflenmiş ve tekkelerin gelir kaynaklarının nerelerden sağlandığı anlatılmıştır.

Dördüncü bölümde Özbek tekkelerinin Milli Mücadele'ye verdikleri destek üzerinde durulmuş ve sanat okulu gibi çalışan tekkelerin şeyhlerinin verdikleri eserler ele alınmıştır.

Son bölüm olan beşinci bölümde ise Özbek tekkelerinin iç ve dış politikadaki yeri üzerinde durulmuş, toplum üzerindeki etkileri anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Özbek Tekkeleri, Hac, Buhara Tekkesi, Kalenderhane

Sakarya University Institute of Social Sciences Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: Uzbek Tekkes	
Author: Seda YILMAZ	Supervisor: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Date: 30 May 2007	Nu. of pages: III (pre text) + 85 (main body) + 14 (appendices)
Department: History	Subfield: History of Early Modern Period
Although, Uzbek Tekkes have an important place on our political, military and and social history, they have almost forgotten. With this work, we tried to remind the importance of these places in our history. In the first chapter, we have given the humanistic features of the Uzbek Tekkes, in order to make them known and we gave information about the sheikhs and incoming sources of tekkes. In the second chapter, we explained the place of the Uzbek Tekkes in the Panislam politics of Sultan Abdulhamid II and we tried to emphasize the importance of the tekkes, which covers most of needs of the Hadjis, for the Ottomans. In the third chapter, we described the prays of the Uzbek Tekkes which are belong to the Naqshibendi religious order and tried to make the religious life understandable and also we explained the incoming sources of tekkes. In the fourth chapter, we dwelled upon the support of Uzbek Tekkes to the National Struggle and the works of the sheikhs of the tekkes which are acting as art schools. In the fifth and the final chapter, we dwelled upon the place of the Uzbek Tekkes on the interior and exterior politics and tried to explain the effects of the tekkes on the public.	
Keywords: Uzbek Tekkes, Buhara Tekkes, Kalender House, Pilgrimage	

GİRİŞ

Özbek tekkeleri Orta Asya'dan gelen çoğunluğu bekâr olan seyyahları, dervişleri, hacıları barındırmak, ayrıca Osmanlı yönetimi nezdinde bir tür fahri konsolos konumuna sahip olan şeyhler aracılığıyla söz konusu yörelerle siyasi bağlantıyı sağlamak üzere tesis edilmiş, misafirhane- haberleşme merkezi niteliğinde kuruluşlardır.

Araştırmanın Önemi

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki topraklarda Özbek tekkelerinin kuruluşu desteklenmiştir. Özellikle hac güzergâhı üzerinde kurulan tekkelerin sayısı on yedi civarında idi. Tekkelerden beş tanesi İstanbul (Sultantepe, Bülbüldere, Sultanahmet, Beylerbeyi, Eyüp)'da kurulmuştur. Özellikle Üsküdar Sultantepe'deki tekke merkez tekke konumundadır. Devlet eliyle açılan Sultantepe'deki tekkeyi şehrin değişik bölgelerinde açılan diğer Özbek tekkeleri takip etmiştir.

Özbek tekkeleri Türkistan'dan gelen hacıların konaklama, yeme-içme gibi ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. Tekkeler hac güzergâhı üzerinde belirli aralıklarla kurulmuşlardır. İstanbul'dan başka Mekke, Medine, Kudüs, Cidde, Bağdat, Mısır, Halep, Adana, Antakya, Bursa, Kadirga Limanı ve Karahisar'da da Özbek tekkeleri kurulmuştur.

Araştırmanın Amacı

Edirne şehrinde Özbek tekkesine ait olduğu düşünülen bir kalıntıya da rastlanmıştır. Ancak Edirne'deki Özbek tekkesinin varlığını kanıtlayan bir belge henüz bulunamamıştır. Özbek tekkeleriyle ilgili bulgular artıkça henüz yeri belirlenememiş başka tekkeler de ortaya çıkacaktır.

Özbek tekkeleri Nakşibendî tarikatına bağlıdırlar. Özbek tekkelerinin adı Sultantepe'deki tekkenin ilk şeyhi olan Semerkanlı Özbekî Şeyh Abdullah-il-Ekber'in, Özbeki unvanından gelmektedir.

1171/1757 yılında Sultantepe'deki Özbek tekkesinin tüm masraflarını Çapraştı Hasan Ağa, üzerine aldığından dolayı Şeyh Abdullah Efendi tekkeyi Nakşibendî'ye tarikatına vakf etmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Özbek tekkelerinde Nakşibendî tarikatının esaslarına göre ibadet edilmiştir. Özbek tekkelerinde yapılan en önemli ibadet Hatm-i Hacegan okunmasıdır. Hatm-i Hacegan, sırayla İhlâs-ı Şerif, Fatiha ve Ali İmran surelerinin okunmasını içerirdi. Özbek tekkelerinde yapılan pilavda oldukça ünlüdür. Havuç, et ve portakal karışımından oluşan pilav yılın belirli günlerinde dağıtılırdı.

Osmanlı İmparatorluğu Özbek tekkelerine önemli savaşların arifesinde fetvalar yollamıştır. Bu fetvalar ışığında şeyhler her gün bir tekkede toplanarak, İslam'ın utkusu, düşmanın yok olması için dua ve zikir de bulunmuşlardır. Zikirle birlikte Allah'ın isimleri tekrar edilmiş, Müslümanlara 48. sure ezberletilmiş ve okutulmuştur. Ayrıca sultanın sağlığına ve halifeliğin korunmasına da dua edilmiştir.

Özbek tekkelerinin başına akıllı, zeki, birçok işte hüner sahibi olan mühim insanlar getirilmiştir. Bu insanlar derin ilimleriyle, yüksek faziletleriyle çevrelerine çok sayıda insanı çekmişlerdir.

Bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan tekkeler için birçok vakıf oluşturulmuştur. Devlet ihtiyaç oldukça tekkelerdeki şeyhlerin maaşlarını artırmış ve tekkelerin taamiyelerine zam yapmıştır.

Üstüne düşen görevleri büyük bir titizlikle yerine getiren Özbek tekkelerinin binaları doğal felaketler sonucunda ve bakımsızlıktan harap duruma geldikçe tamir edilmişlerdir. Zaman içerisinde eklenen binalarla tekkeler genişletilmişlerdir.

Umumi vaziyetin askeri, siyasi ve içtimai açıdan bozuk ve kötü olduğu Milli Mücadelenin ilk zamanlarında İstanbul'daki Özbek tekkelerinin şeyhleri halkın morallerini yükseltmek için harekete geçmişler ve halka önderlik etmişlerdir.

Üsküdar Sultantepe'deki Özbek tekkesi Milli Mücadele sırasında silah organizasyonunun en önemi merkezlerinden biri olmuştur. İstanbul'dan Anadolu'ya geçmek isteyen birçok aydın, mebus ve asker burayı üs olarak kullanmış, burada yapılan planlar ve kendilerine verilen kılavuzlar eşliğinde İstanbul'dan çıkabilmişlerdir. Halide Edip, Mehmet Akif, İsmet İnönü, Celalettin Arif ve daha pek çok önemli kişi Anadolu'ya Özbek tekkesinin yardımıyla geçmişlerdir.

BÖLÜM 1:TEKKELER, ŞEYHLER VE TAAMIYE

1.1. İstanbul'daki Özbek Tekkeleri

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, yıkılışına kadar, İstanbul civarında en az beş yüz tekke faaliyet göstermiştir. İslam dünyasının başka hiçbir yerinde bu denli fazla tarikat tesisine rastlanmamaktadır. Bu yoğunlukta, İstanbul'un büyüklüğü ve Osmanlı Devleti'nin uzun ömrünün yanı sıra Orta Asya'da oluşan tasavvuf birikiminin Türk toplumunda günümüze dek süre gelen derin izleri etkili olmuştur.

Tekkelerin şehir içindeki dağılımı, İstanbul'un nüfus iskân özellikleri, tarikatların bazı kurumlarla olan ilişkileri, devletin kültür politikası gibi çeşitli etkenler tarafından yönlendirilmiştir. Mesela Özbek tekkeleri devlet erkânıyla yakın ilişkilerinden dolayı şehrin merkezi yerlerine kurulmuşlardır (Tanman, 1994b:236).

İstanbul'daki Özbek tekkeleri Üsküdar'daki Sultantepeci'nde ve Bülbüldere'de, Sultanahmet semtindeki Mehmet Paşa Yokuşu'nda, Eyüp'te ve Beylerbeyi'nde olmak üzere toplam 5 tane idi.

1.1.1. Üsküdar'da Sultantepeci'nde Bulunan Özbek Tekkesi

Üsküdar'da Sultantepeci'nde bulunan Özbek tekkesi Osmanlı dönemi boyunca, mevcut Özbek tekkelerinin en önemlisiydi. Sultanahmet'teki tekke merkez tekke konumundaydı. Aslında Üsküdar'daki Özbek tekkesinin dini yönünden çok siyasi yönü bizi ilgilendirmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, hacılar Mekke'ye gitmeden önce Eyüp Sultan'ı ziyaret etmelerinin ve padişah'tan izin almalarının gerekli olduğuna inanmaktaydılar. Bu sebeple onlar, Türkistan'dan İstanbul'a gelirler, burada kentin uygun bir yerinde çadırlarını kurarlardı. Birkaç gün İstanbul'da kalıp "Eyüp Sultan Ziyaretini" yapıp, padişah'ın katıldığı bir Cuma namazında bulunduktan, böylece ondan simgesel olarak izin aldıktan sonra, Mekke'ye gitmekteydiler (Bektaş, 1984a:113).

Bir araştırmaya göre 18. yüzyılda geleneğin bu şekilde devam ettiği görülmektedir. Onlar Türkistan'dan gelerek, kendilerine özgü nakışlı, ipek süslemeli kıl çadırlarını Üsküdar'ın arka kısmındaki Sultantepe'de kurmuşlar ve Osmanlı Sultanı (bu padişahın

ismi kaynaklarda farklı verilmektedir) tebdil-i kıyafet ederek Çamlıca'ya gezintiye ıkımış. Onların ipek işlemeli, kıl çadırlarını fark etmiş ve yanlarına yaklaşmış, Özbekler de onu kibar şekilde karşılayarak padişaha geliş maksatlarını anlatmışlardır. Sultan bu kişilerden oldukça keyif aldığı için liderleri olan Nakşî şeyhine gelecekte yaptıracığı tekkenin sözünü vermiştir (Smith, 1980:131).

Gerçektende Sultan sözünde durmuş. Üsküdar'da Sultantepeci'sinde bugünkü Özbekler tekkesinin bulunduğu yerin kimilerine göre az daha doğusundaki yamaçta ilk tekke yapılmış ve vakfı kurulmuştur ve bir Özbek şeyh olarak atanmıştır (Bektaş, 1984a:113).

Vakıflar Baş Müdürlüğünün, Üsküdar ile ilgili büyük defterinin 86. sayfasının 429. satırında Özbekler tekkesinin Sultan III. Mustafa (1171/1757–1187/1774) tarafından inşa ettirildiği yazılıdır. Ayrıca Caminin girişindeki duvarda dergâh, tekke ve diğer kısımların inşaatının Sultan Mustafa devrinde tamamlandığı yazılıdır ve ebced hesabıyla onun hükümdarlığına ait bir tarih (1171/1757) verilmiştir (Smith, , 1980:131).

Hadikat-ül Cevami'ye göre binayı inşa eden kişi 1168/1754-1755'de ölen Maraş Valisi Abdullah Paşa'dır. Eserde, Abdullah Paşa'nın tekkeyi H.1166 yılında inşa ettirmiş olduğu yazılıdır (Ayvansaray ve diğ.. 2001:649).

1.1.1.1. Tekkenin Bugünkü Durumu

Özbekler tekkesi Üsküdar'ın merkezine göre kuzey-doğuda bulunan havası ile manzarasının güzelliğinden dolayı ün yapmış mesirelerden Sultantepeci'sinde yer alır. Osmanlı devri boyunca Sultantepeci'sinde ufak çapta bazı hayır eserlerinin yanında geniş bağlar, bahçeler, korular içinde köşkler inşa edile gelmiş ve evre kısmen de olsa günümüze kadar bu özelliğini koruyabilmiştir. Bu arada tekkenin “Mirzazade Bağı” olarak bilinen ünlü bir bağın bitişiğinde tesis edilmiş olduğu unutulmamalıdır. Halen tekkenin sokaktan başlayan koruları boğaz kıyılarına kadar inmektedir (Tanman, 1990:304).

Başlangıçta mütevazı bir kuruluş olduğu anlaşılan Özbekler Tekkesi'nin zaman içinde birçok ekle donatılarak büyütüldüğü ve tam teşekküllü bir tarikat merkezi haline geldiği anlaşıyor.

Yapının ve çevresinin bugünkü durumundan değişik dönemlerin izleri açıkça görülmektedir. Kimi uygunsuz eklerle kötü durumda da olsa, iki-üç yüzyıl öncesinin nitelikli halk sanatı yapısı soylulukla direnebilmiştir.

Ahşap çatıda kullanılan çiviler, en azından üç yüz elli yıl önce de Perşembe pazarında Mihçılar sokağında üretilen mihlardandır. Pencerelerde eskiçağların kafeslerinin yerleri bulunmasına rağmen kafesler yoktur. Kafesleri gerçekten aydın biri olan Şeyh Ata Efendi “bu çağda kafes mi” olur? Diyerek çıkarttırmıştır.

Tekke, bugün, 3 bölümden oluşmaktadır.

1.Güneyinde Bülbül Deresi Caddesiyle, kuzey ve kuzeybatısından Münir Ertegün Sokağı ile betimlenen 11.570 metrekarelik ağaçlı bir bahçe...

2.Bu bahçenin kuzeybatısından aşağıya yukarı 1,5 dönümlük parçasını kaplayan mezarlık.

3.Tekke yapılarının ve duvarların çevrilediği 1190 metrekarelik asıl tekke. ..

Bu üçüncü bölümde, üç katlı bir harem yapısı, iki katlı bir selamlık yapısı, iki katlı bir mescit, iki gözlü bir sarnıç, bir de helâ ve yıkanma yerini içeren mutfak yapısı vardır. Bu yapılar, bu bölümün, dört yanını çevrelemişlerdir. Böylece ortada hoş bir bahçe oluşmuştur. Bu bahçenin bir bölümü duvarla harem için ayrılmıştır. Eskiden bu ayrıcı dolap üzerinde bir dönme dolap, selamlık bölümünden hareme yemek verilmesini sağlarmış (Bektaş, 1984a:114).

Tekke içerisinde edebi nitelik taşıyan birçok yazıt bulunmaktadır. Mesela II. Mahmut’un Başkadın Efendisi’nin, yolları onartıp yenilettiğini, çeşmeyi yaptırdığını bildiren yazıtta şunlar yazılıdır:

“Lillâhül hamd sebep oldu rahmet ile.... Bu çeşme merhum ve mağfurünleyh eşşeyh Mehmet Recep Efendi maslabı kebirleri eşşeyh Mehmet Sadık Efendi Hazretlerinin ruh-u şerifleri için fatiha 1260”

A.B.D’de yaşayan ve tekke şeyhlerinin neslinden gelen Nasuhi ve Ahmed Ertegün’ün yardımları ile tekkenin mutfak ve mescit gibi bazı bölümleri 1983’de yüksek mimar

Cengiz Bektaş'ın denetiminde onarılmıştır. Günümüzde Şeyh Necmettin Efendi'nin oğlunun yaşadığı tekke küçük bir müze gibi korunmaktadır (Tanman, 1994a:200).

1.1.1.2. Sultantepeci'ndeki Özbekler Tekkesinin İşleyişi

Tekke ötekiler gibi 677 sayılı yasayla kapatılmasına değin işliyordu. Üsküdar Özbek Tekkesi, Türkistan'dan gelerek Mekke'ye giden hacıların İstanbul'daki durağı ve barınağı olarak hizmet vermiştir. Bu hususta iki kayıt yöntemi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi olan “künye defterinde” gelenlerin isimleri kaydedilirken diğeri olan “resmi misafir defteri”nde ise resmi ziyaretçi olarak gelenlerin kayıtları yer alır. Bu kayıtlarda tekkeye gelenlerin adları, baba adları, doğum yerleri, ziyaret tarihleri yer alır ve Künye defterinde bu kişilerin eşkâline dair boy, saç-sakal tarifleri ve ayırt edici karakteristik özellikleri bulunur (Smith, 1980:131).

Künye Defterinde kişinin işi, tekkeden ayrılış tarihi, kadın ve çocuklara varıncaya kadar maiyetindeki kişilerin isimleri listelenir. Bunlara ilaveten bir başka defterde de kaydı tutulan kişinin işi, milliyeti, dini ve ona eşlik eden kadın ve çocuklarının adları yer alır. İlk kayıt 1323/1905–06 ile 1341/1922–23 yılları arasındaki girişleri içerir ve bu tarihlerden sonra sadece 1942, 1947 ve 1951'de olmak üzere üç kayıt bulunur. Toplam 468 giriş vardır. Resmi Misafir Defterinde ise 1224–1241/1809–1826 yılları arasında 254 kayıt mevcuttur.

Kayıtların çoğu Türkistan'dan gelenlere aittir. Bu listelerde yer alan şehirlerden en sık rastlananlar Taşkent, Hokand, Semerkand, Buhara, Kaşgar, Margelan, Endican, Namangan, Karakul ve Oş idi. Bunların dışında Çin'in Kohne ve Tufan bölgesi gibi uzak yerlerden gelenler de vardı. Tekkeye gelen hacıların çoğu Hicaz'a gidiyordu Bazıları birkaç yıl içinde birkaç kez gelip gitmişlerdi. Ziyaretçilerin kalış süreleri bir gecedan dört yıla varıncaya kadar çeşitlilik gösteriyordu (Smith, 1980:132).

Defterlere kaydolanların meslekleri şöyleydi: çiftçi, ayakkabıcı, berber, manav, öğrenci, dokumacı ve sürücü. Yalnızca bir kişi mesleğini derviş olarak kaydettirmişti. Necmettin Okyay, Grace Martin Smith'e tekkede kalanların gün boyunca çalıştığını söylemiştir. Bugün yaşamakta olan kimi tanıklara göre tekkede kalanlar sıkı bir şekilde çalışarak kendi geçimlerini sağlamaktaydı. Tekkede 40 kişinin bir arada yaşadığı dönemler de olmuştur.

1.1.1.3. Üsküdar'daki Özbek Tekkesinin Gelir Kaynakları

Nazır Efendi'nin şeyhliği döneminde padişah tekkeye fakirlerin ihtiyacı için Filibe mukataası malından günlük bir şinik pirinç ve Ahyolu mukataası malından günlük bir şinik tuz tahsis etmiştir. Şeyh Nazır Efendi'den sonra yerine şeyh olan Halil El-Buhari de eskiden olduğu gibi pirinç ve tuzu alabilmek için Divan-ı Hümayun'a başvurarak Rebiülevvel 1214/1799 tarihinde sadır olan ferman ve beratla aynı haklara sahip olmuştur (BOA. CE., 25778; CE. 8475).

Şeyh Halil Efendi öldükten sonra (1228/1813) yerine geçen oğulları Şeyh İbrahim ve İsmail efendiler Filibe mukataası malından Matbah-ı Amire'ye gelen bir şinik pirinç hakkını almaya devam etmişlerdir (BOA, CE., 25094). Bu tahsisatın haricinde 1253/1837 tarihinde tekkeye taamiye (tekkelere bağlanan yemeklik) olarak verilmek de olan 83 kuruş 40 akçenin yetmemesi üzerine zam yapılması Evkaf Nazırı'ndan istenmiştir. Devlet, Tekkenin istediği zam talebini kabul etmiştir. Üsküdar'daki tekkenin, eski taamiyesine 2 Eylül 1837'den itibaren 116,6 kuruş 20 akçe daha ilavede bulunulmuştur. Tekkenin taamiyesi yapılan ilavelerle 200 kuruşa yükseltmiştir (BOA, HAT, 27277).

Bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan Üsküdar'da Sultantepeci'nde bulunan Özbek tekkesinin devlete saygıda kusur etmesi düşünülemezdi. Çünkü en ufak bir çatışmada tekkenin gelirleri kısıtlanabilirdi. Özbek tekkelerinin ekonomik anlamda kendilerine bağlı olması Osmanlı yönetimi için avantajlı bir durum yaratıyordu. Devlet tekkeleri rahatlıkla izleyip kontrol edebiliyordu. Şeyhlerin güçlenmesi padişahın itibar ve şöhretini azaltabilirdi. Bu nedenle şeyhlerin ekonomik anlamda çok güçlenmemesine özen gösterilmiştir. Bu çerçevede devlet ile tekke arasındaki ilişkiler uyum içerisinde devam ediyordu. Devlet kendileriyle uyum içinde çalıştıkları müddetçe tekkelere ılımlı davranıyordu (Beyoğlu, 1997:28).

Üsküdar'da Sultantepeci'nde bulunan Özbekler tekkesi şeyhleri olan Abdurezzak ve Mehmet Sadık efendilerin her birine aylık 50'ser kuruş maaş bağlanmıştır. Mehmet Sadık Efendi'nin (ölm. 17 R 1262/1846) vefatı üzerine oğulları payına düşen 50 kuruş şeylik hissesinin kendilerine tahsisini istemişlerdi (BOA, İ.DH., 121, 6150).

Üsküdar'daki Tekkenin akarsuyu bulunmadığından derin bir kuyu yaptırılarak su ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Ancak kuyunun yapılması ile yeni problemler ortaya çıkmıştır. Şeyh Abdurrezzak Efendi, kuyunun âbkeşi (su çeken) olmadığını ve her sene 200 kuruşu bulan kova, ip ve âbkeş ücretini karşılayamadıklarını padişaha bildirmiştir. Padişah, giderleri devlet tarafından karşılanan tekkeye 1262'den itibaren kuyunun giderleri için senelik 200 kuruş ve ayrıca her ay verilmek üzere 15 kuruş âbkeş ücreti tahsisini uygun bulmuştur (BOA, İ.DH., 122, 6215).

Dergâha verilen taamiye yetmediğinden Şeyh Abdurrezak zam talebinde bulunmuştur. Tekke fakirlerine, Haremeyn hazinesi ve Sultan Abdülmecid Han Vakfından 200 kuruş, Şeyh Abdurrezak ve ortağına ise maaş olarak 100 kuruş veriliyordu. 1263 yılından itibaren tekkeye ayrılan toplam 300 kuruşluk tahsisat açıktan maaş ve taamiye tahsisi hakkındaki nizam gereğince 500 kuruşa çıkarılmıştır (BOA, İ.MVL., 101, 2207).

Anlaşıldığı gibi tekkenin ihtiyaçları her geçen gün artmıştır. Bunun nedeni gelen hacı adaylarının sayısının büyük bir artış göstermesidir. Orta Asya'dan gelen hacıların barınma ihtiyacını sağlayan Özbek tekkesinin zam talepleri hiçbir dönemde padişah tarafından geri çevrilmemiş, aksine istediklerinden daha fazla miktarda zam yapılmıştır.

Özbek tekkelerinin şeyhleri Rumeli ve Anadolu'da vefat eden Özbek ahalisinden varisi olmayanların terekelerini (ölen kişinin bıraktığı şey) emanete alıyorlardı. Mesela Üsküdar'da bulunan Özbekler tekkesi şeyhi Abdurrezzak Efendi, Özbek ahalisinden olup Üsküb'de vefat eden Hüccetü'l-İslam isimli kişinin varisi olmadığı için terekesi bedeli olan 1764 kuruşu almak üzere Beytül Mal'e başvurmuştur. Konu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm- ı Adliye'ye havale edilmiştir. Daha önce bir fermanla vefat eden Özbeklerin mirası tekkeye bırakılmıştı. Varisi olanların terekeleri Beytül-Mal'de korunup varisleri çıktığında kendilerine teslim ediliyordu (Beyoğlu, 1997:29).

Meclis-i Vâlâ, bedeli az bulunan terekelerin Abdurrezzak Efendi'ye verilmesini uygun bulmuştur. Bu örnekten anlaşıldığı gibi Özbek ahalisinden olup İstanbul, Anadolu ve Rumeli'de vefat edip varisi olmayanların tereke bedelleri 600 kuruştan az olduğunda tekkede, 600 kuruştan fazla ise devlet hazinesinde alıkonulacaktı. Hazine veya tekke şeyhi tarafından alınan tereke bedeli mirasçıları ortaya çıktığı takdirde kendilerine geri verilmek üzere alınmıştır (BOA, İ.MVL., 116, 2831). Bedelleri fazla olan terekelerin tekkeye bırakılmasına gerek görülmemiştir. Osmanlı tekkelerin şeyhlerinin sorun

çıkarmamaları için ekonomik anlamda çok güçlü bir konuma gelmemelerini istemiş olabilir. Öte yandan Osmanlı'nın birçok alanda gideri olduğu için tekkelere az bir bütçe ayırması mantığa da ters düşmektedir.

1268/1851 tarihine gelindiğinde tekke harap olmuştu. Tekkenin tamiri için gerekli olan 4400 kuruş ile hasır masrafı için 1100 kuruşun Laleli Vakfı'ndan ödenmesi kararlaştırılmıştır (BOA, İ.MVL., 234, 8179).

Şeyh Mehmet Sadık ve Abdurrezzak efendilerin şeyhliği döneminde tekkenin fakirlerine ekmek bedeli olarak İzmir Duhan Gümrüğü mallarından yıllık 140 kuruş tahsis edilmişti. Mehmet Sadık ve Abdurrezzak efendilerin ölümü üzerine yerlerine şeyh olarak atanan Mehmet Salih ve İbrahim Ethem efendiler Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne 140 kuruşu almak için başvurmuşlardır (BOA, CE., 14214).

Mihrişah Sultanın Üsküdar'daki imaretinde mutasarrıf olan Mehmet Artuk isimli kişi tarafından, Üsküdar'daki Özbekler zaviyesi şeyhi Abdurrezzak Efendi'ye duagu (Dua eden) suretinde günlük 2 çift fodula (ekmek) verilmekteydi. Abdurrezzak Efendi vefat ettiğinden 2 çift fodulanın verilmesine devam edilmesi istenmiştir (BOA, A.MKT.NZD., 155, 85).

Şeyh Abdurrezak Efendi'nin ölümüyle yerine geçen Mehmet Efendi bu terekelerin varisi veya vekilleri çıkarsa verasetin yerine ulaştırılma işini müstakil olarak organize etmeye başlamıştır. Özbek ahalisinden olup Osmanlı topraklarında ölen kişilerin miraslarının yönetiminin şeyhlere verilmesi suiistimallere yol açmıştır. Sahte mirasçılar ortaya çıkıp ölen şahsın varisi olduklarını iddia etmişlerdir. Ölen şahsın varisleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan devlet memurları zaman zaman hata yapmışlardır. Bu durumda Özbek tekkesi ve devlet hazinesinin zararına yol açmıştır (1273/22 Şubat 1857) (BOA, İ.MVL., 10680).

Özbek ahalisinden olup İstanbul'da vefat edenlerin 600 kuruştan fazla olanlarının miraslarına devlet hazinesi tarafından el konulmaktaydı. Devlet terekeleri belirli yöntemlerle toplamaktaydı. El konulan miraslar devlet tarafından satılıp gelirleri devlet hazinesi sandığında saklanmaktaydı. Taşrada vefat edenlerin miraslarının kaza ve il meclisleri aracılığıyla yazımı yapıp, cetvelleri düzenlenerek, satılıp bedelleri hazineye gönderilmekteydi. Bu miraslarla ilgili varisler ortaya çıkarsa mahkemelere

başvurulmaktaydı. Eğer gerçek varis ise miras kendisine verilmekteydi. Bütün bu işler Üsküdar Özbek tekkesi Şeyhi Mehmet Efendi tarafından yapılmaktaydı (BOA. A.}MKT.MVL., 85, 22).

II. Abdülhamit döneminde tekke birçok kez tamir görmüştür. 1311 yılında Üsküdar'daki tekkenin tamir bedeli olan 45 bin 16 kuruş ve 30 para Evkaf-ı Hümayun Hazinesi zuhurat gelirlerinden karşılanmıştır (BOA, İ.EV., 5; Ş.DEV. 129, 44).

1.1.1.4. Tekkenin Şeyhleri

H.1166/1752 tarihinde Semerkand'lı Özbeki Şeyh Abdullah-il-Ekber burada şeyhlik yapmış ve tekkeyi geliştirmiştir. Tekke bu şeyhin Özbeki unvanı ile Özbekiyye adı ile meşhur olmuştur.

Mezarlığa açılan pencerelerin arasındaki kitabede şöyle yazılmıştır:

“Eş-şeyh Es-seyyid Abdullah-il-Ekber ibn-is-seyyid Sadullah Semerkandi sene 1202”

Bu kitabeye göre, Semerkandlı Seyyid Sadullah'ın oğlu şeyh Seyyid Abdullah-il-Ekber H.1202/1787 yılında ölmüştür (Konyalı, 1976:425).

1171/1757 yılında Çaprastlı Hasan Ağa, tüm masraflarını üzerine aldığından dolayı Şeyh Abdullah Efendi tekkeyi Nakşibendî'ye tarikatına vakf etmiştir. Tekkenin mescit kısmında bulunan kitabede buranın Nakşibendî tarikatına mensup olduğu şöyle anlatılmıştır.

“Gel birader Nakşibendî Tekkesini eyle makam

Bil bunu erbabı hale kim odur dar-üs-selâm” (Konyalı, 1976: 427).

1205/1790 yılında Recep Mehmet Semarkandi, Evkaf-ı Hümayun'dan izin almadan yerine Mehmet Seyyah Semerkandi'yi vekil atamıştır. Padişah iki sene yerine vekil atayıp tekkede şeyhlik yapmayan Receb Semerkandi'yi görevden almış yerine tekkede vekil olarak şeyhliğe devam eden Mehmet Seyyah Semerkandi'yi atamıştır (BOA,CE., 33348; CE., 4938).

Daha sonraki yıllarda döneminde saygın bir konumda olan Üsküdar'daki Özbek tekkesinde El-hac Nazır Efendi şeyhlik yapmıştır. Nazır Efendi'den sonra şeyhlik makamına Halil El-Buhari geçmiştir. Şu ana kadar kullandığımız arşiv belgelerinde

şeyhliğin babadan oğula geçtiğine dair bir kanıt bulunmuş değildir. Ancak bazı şeyhlerin soyadlarının benzer olması akraba olabilmeleri ihtimalini artırmaktadır (BOA, CE., 25778).

Halil el-Buhari'nin ölümüyle boşalan şeyhlik görevine oğulları Şeyh İbrahim ve İsmail efendiler geçmiştir. Belki de bu dönemden sonra şeyhlik babadan oğula geçmeye başlamıştır. Boşalan şeyhlik görevine yeni şeyh atanırken padişahın onayı alınmaktadır. Padişah'ın onay vermediği isimler şeyhlik yapamamaktadır (BOA, CE., 25094).

Özbek tekkelerinde bazı şeyhler çocukları olmadan ölmüşlerdir. Bu durumda padişah boşalan şeyhlik görevine tekkenin istekleri doğrultusunda yeni bir şeyh atamıştır. Mesela, Beylerbeyi'nde Havuz Başı isimli mevkide Özbekler tekkesinin şeyhi olan Abdullah Efendi çocuksuz vefat etmiştir. Bu nedenle tekke tarafından boş kalan şeyhlik hissesi ve maaş bedelinin saray şeyhlerinden Şeyh Ahmed Efendi'ye verilmesi istenmiştir (BOA, A.MKD.NZD., 252, 63).

Üsküdar'daki Özbek tekkesinde şeyhlik yapan Mehmet Sadık ve Abdurezzak efendilerden Mehmet Sadık Efendi'nin ölümü üzerine boş kalan yarım hisse şeyhlik görevine oğulları İbrahim Ethem Efendi ve Mehmet Salih Efendi getirilmiştir. Bu belgeden anlaşılabileceği gibi tekkede aynı anda iki den fazla şeyh de bulunulabilmektedir. Şeyhin ölümünden sonra görevi ve maaşı şeyh olacak oğulları arasında paylaştırılmaktadır. Ancak ölen şeyhin bütün oğulları şeyh olma hakkına sahip değildir (BOA, İ.DH., 121, 6150).

Daha önce Sadık Efendi'nin ölümüyle yerine İbrahim Edhem Efendi ve Mehmet Salih efendilerin getirildiğini belirtmiştik. Abdurezzak Efendi'nin ölümüyle birlikte de yerine Şeyh Lahiki Efendi geçmiştir. Edhem, Mehmet Salih ve Lahiki efendiler bir müddet beraber şeyhlik yapmışlardır (BOA, İ.MVL., 356, 15572).

Sultantepe Özbekler tekkesi birçok sanat ve zanaatın uygulandığı ve öğretildiği bir okul olmuştur. Mescidin altındaki odalar farklı şeyhler tarafından farklı çalışmalar için atölye olarak kullanılmıştır. Bu açıdan Özbek tekkelerinin en fazla şöhrete sahip şeyhi İbrahim Edhem Efendi olmuştur. İbrahim Efendi'nin becerileri arasında marangozluk, tahta oymacılığı, doğramacılık, dökmeçilik, tornacılık, dokumacılık ve matbaacılık sayılabilir.

Aynı zamanda hat ve ebru sanatıyla da ünlüdür. Şeyhin Hezârfen unvanıyla anılmasına şaşmamak gerekir.

İbrahim Edhem'den sonra oğlu Mehmed Sadık boşalan şeyhlik görevine geçmiştir. Topluma yaptığı katkılarla anılan diğer bir şeyh de Üsküdar'da Sultantepe'si'nde Özbekler Dergâhı postnişini Edhem Efendizade Mehmed Sadık Efendi'nin oğlu olan 1299 doğumlu Mehmet Ata'dır (BOA, SAİD., 115, 53).

Hukuk öğrenimi görmüş ve İstanbul hukuk fakültesinde öğretmenlik de yapmış olan Ata Efendi, asıl olarak, Kurtuluş Savaşı'ndaki yararlılıkları ile ün kazanmıştır. Tekke onun zamanında İstanbul'dan Anadolu'ya geçerek ulusal orduya katılmak isteyenlerin durakladıkları bir merkez olmuştur.

Özbekler tekkesinin son şeyhi Necmeddin Özbekkangay'dır (1902–1971). Şeyh Necmettin, Şeyh Mehmed Sadık'ın altı çocuğundan biridir. Mehmet Ata kimilerine göre son şeyhtir. Bazı kişilere göre tekkeler 1925 yılında kapatıldığına göre bu tarihten sonra şeyh olamazdı. Ne var ki, Şeyh Mehmet Ata'nın bir süre için de olsa boşalan yerine kardeşi Necmeddin şeyh olarak atanmıştır.

1.1.2. Üsküdar'da Bülbüldere'de bulunan Özbek Tekkesi

Üsküdar Bülbüldere'de bulunan Özbek tekkesi Mukim Efendi Tekkesi olarak da anılmaktadır. Bülbüldere'de bulunan tekke Aziz Mahmut Hüdai tekkesinin 6.şeyhi olan Devatizade Mehmet Talip Efendi tarafından yaptırılmıştır. Yeri ve durumu hakkında henüz bir bilgi elde edilememiştir (İşli, 1998:104).

1.1.3. Sultanahmet'te Mehmet Paşa Yokuşu'nda Bulunan Özbek Tekkesi

1.1.3.1. Mehmet Paşa Yokuşu'ndaki Özbek Tekkesinin Konumu

Sultanahmet doğal ve tarihi güzelliğiyle günümüzde birçok insanı kendine hayran bırakmaktadır. Osmanlı döneminde, Sultanahmet'te birçok tekke kurulmuştur. Özbekler tekkesi de, Osmanlı döneminde Sultanahmet'te faaliyet gösteren tekkelerden biridir.

Sultanahmet'teki Sokullu Mehmet Paşa Camii'nin karşısındaki Özbek tekkesi, Buhara tekkesi olarak da anılmakta idi. Buhara tekkesi 1104/1692-93'de inşa edilmiştir. Buhara'nın Hisar Valisi Astanakul Koşbeği tarafından inşa ettirilen caminin, 1306

tarihinde yapımı tamamlanmıştır (Bakır, 1963:3099). 18 Kanuni Sani 1306 günü resmi açılış töreni yapılacağını ifade eden davetiyeler basılmıştır. Sultan Hamit'ten izin alınmadan basılan davetiyelerin yazım ve basımı İstanbul polis müdürü tarafından yasaklanmıştır (BOA, Y.PRK.ZB., 26, 41).

Bir zamanlar çok güzel ve zarif bir yapı olduğu anlaşılan Sultanahmet'teki tekke, şu anda harap bir haldedir. Üç katlı olan Tekkede; altı oda, bir mutfak, bir tuvalet, bir kiler, bir su deposu ve şeyhin ailesiyle oturduğu ayrı bir daire bulunmaktadır.

Taş binanın dışında Türkistanlılar Talebe Yurdu, Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği yazan büyük bir tabela mevcuttur. Bu binanın giriş katında odalar, mutfak, su deposu ve koridorun sonunda mezarlığa açılan bir kapı bulunmaktadır. İkinci katın ortasında geniş bir avlu vardır. Avlunun çevresinde talebelerin kaldığı odalar ve bir mescit bulunmaktadır. Üçüncü katta ise şeyhin ailesine ve misafirlerine tahsis edilmiş odalar mevcuttur.

1.1.3.2. Tekkenin İşleyişi

Orta Asya'dan gelen hacılar tekkede bir süre kalıyorlardı. Zengin olan hacılar kendilerine yardımcı olan şeyhlere hediyeler getiriyorlardı. Tekkenin şeyhleri gelen hediyeleri fakir hacılara vermek üzere kabul ediyorlardı.

Tekkenin bir katında Türkistan'dan gelen öğrenciler kalıyorlardı. Tekke şeyhleri tarafından Türkistanlı öğrencilere dini eğitim veriliyordu. Bu nedenle tekkenin dışındaki levhada "Türkistan Talebe Yurdu" yazıyordu.

Tekke Buhara ile sıkı ilişkiler içindeydi. Orta Asya kültürü tekke aracılığıyla yayılmaya çalışılıyordu. Geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Türkistanlı şeyhler kendi insanların mağdur olmamaları için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı (Smith, 1980:138).

Özbek kökenli Nakşî şeyhlerinin yönettiği Sultanahmet'teki tekke, Orta Asya hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi ve kültürel ilişkilerin de odak noktasını oluşturmuştur. Şeyhlik görevini üstlenen postnişinler aynı zamanda Orta Asya hanlıklarının İstanbul'daki siyasi temsilciliğini yapmışlardır. 18. yüzyılda Yahya Efendi, 19. yüzyılda Mehmet Efendi ile Süleyman Efendi bu siyasi temsilcilik rolünü üstlenen en önemli şeyhlerdir (Işın, 1994:35).

Tekkede her gün 2 koyun kesiliyordu. Kesilen koyunlardan biri tekke sakinlerine veriliyordu. Diğerleri ise fakirlere dağıtılıyordu. Özbek pilavı pişirilip mevlit okunuyordu. Cuma günleri tekkeye toplanan insanlarla birlikte Kâğıthane'ye gezmeye gidiliyordu (Smith, 1980:138).

1.1.3.3. Mehmet Paşa Yokuşu'ndaki Özbek Tekkesinin Gelir Kaynakları

Özbek tekkelerindeki dini ritüellerin yerine getirilmesi çok masraflı olduğu için zaman zaman tekkelerin şeyhleri zor duruma düşüyorlardı. Tekkelerde portakal, havuç ve etten yapılan pilav, özel günlerde ve mevlitlerde, sayısı 300'ü aşan ziyaretçilere dağıtılıyordu. (1262/1846) Sultanahmet' teki Özbek tekkesine mevlit okunması için Halil Hamit Paşa Vakfı'ndan yıllık olarak ayrılan 50 kuruş yetersiz geliyordu. Bu sebeple tekkeye mevlit için tahsis edilen para 250 kuruş zamlı 300 kuruşa yükseltilmiştir (BOA, İ.DH., 129, 6640).

Mehmet Paşa Yokuşu'ndaki Özbek tekkesinden ihtiyaçlarını karşılayan fakirlerin sayısında artış olmuştur. Bu nedenle, Hamidiye imaretinden aylık olarak verilen revgan (bitkisel yağ), çerviş (hayvanın eritilmiş yağı) ve Laleli Vakfı'ndan aylık olarak tahsis edilmiş olan 350 kuruş taamiyenin yetersiz olması sebebi ile toplam tahsisat 450 kuruşa çıkarılmıştır (1262/1846) (BOA, İ.DH., 115, 5831).

Sultan Abdülmecit Han zamanında Sultanahmet'teki Tekke birçok kez tamir edilmiştir. 1271/1854 tarihinden itibaren tekke tamir edilmeye başlanmıştır. Ancak tamirat sürerken tekkenin önceki keşfine ilave bazı bölümlerinin daha tamire muhtaç olduğu anlaşılmıştır. Yeni bölümlerin tamir masrafının Evkaf Nezareti'nce, Laleli Vakfı'ndan karşılaması uygun bulunmuştur (BOA, İ.MVL., 335, 14416; İ.MVL., 345, 14932).

Sultan Abdülaziz devrinde harap durumda olan tekkenin bir kez daha tamir ettirilmesine gerek duyulmuştur. Acilen tamir edilmesi gerekli olan tekkenin masraflarının, Laleli Vakfı tarafından karşılanması uygun bulunmuştur (BOA, İ.MVL., 513, 23165) .

1.1.3.4. Tekkenin Şeyhleri

1271'de Sultanahmet'teki Özbek tekkesinde Buharalı El-hac Mehmed Efendi şeyhlik yapmaktadır. Tekkenin şeyhlerinin istekleri bu dönemde de büyük bir titizlikle karşılanmıştır. Mesela Şeyh Mehmet Efendi Hicaz'a gidecek olan halası Şerife Fatma

Hanım için Medine’de kalacak bir yer bulunmasını istemiştir. Sadaret’ten, gereğinin yapılması için Şeyhül Harem ve Medine-i Münevvere müdürüne emir verilmiştir. (BOA, A.MKT.UM., 188, 48).

1273 tarihinde Mehmet Paşa Yokuşu’ndaki tekkenin şeyhi olan Mehmet Efendi’nin maaşına zam yapılmıştır. 1277 yılında Mehmet Efendi sıkıntıya düşmüştür. Acilen paraya ihtiyacı olmuştur. İsteği üzerine görevlerinin bedeli olup aniden birikmiş olan para kendisine ödenmiştir (BOA, A.}MKT.NZD., 221, 72; A.}MKT.NZD., 321, 57).

1277 yılında Sultanahmet’teki Özbekler Tekkesi Şeyhi Hacı Mehmet Efendi vefat etmiştir. Şeyh Mehmet Efendi’nin vefat etmesi üzerine boşalan şeyhlik görevinin oğlu Abdullah Efendi’ye verilmesi talep edilmiştir (BOA, A.}MKT.NZD., 322, 88). Bu talep aynı yıl kabul edilmiş, Abdullah Efendi şeyhliğe getirilmiş ve babasına verilen maaş kendisine bağlanmıştır (BOA, A.MKT.MHM., 194, 96).

Abdullah Efendi’nin şeyhlik makamına oturup babasından kalan bütün maaşı alması, Mehmet Efendi’nin diğer bir çocuğu olan Şerife Muhsine Hanımı rahatsız etmiştir. Muhsine Hanım boş kalan maaşta kendisinin de hakkı olduğunu belirtmiş ve gereğinin yapılmasını istemiştir (BOA, A.}MKT.NZD., 367, 33).

Özbek tekkesi 1947 yılında bir katletme olayı ile yeniden gündeme gelmiştir. 1947 yılının haziran ayında Sultanahmet’te Mehmet Paşa Yokuşu’ndaki Buhara tekkesinde bir cinayet vuku bulmuştur. On dört yaşında Hacer adında mektepli bir kız, kendisine âşık olan kırk beş yaşındaki Yusuf adlı bir kişi tarafından on yedi yerinden bıçaklanarak öldürülmüştür. Hacer’in annesi ve babası Türkistanlıdır. Evlenmeden ilgili bir meseleden dolayı cinayet işlenmiştir.

Buhara tekkesindeki cinayetle ilgili gazeteci Ferdi Öner “Sultanahmet Cinayeti” adlı bir risale yayınlamış, Üsküdarlı Destancı Vasıf Hoca da, “ Hacer’in Destanı” adlı eserini yazıp, neşretmiştir (Komisyon, 1963:3099-3100).

1.1.4. Eyüp’teki Özbek Tekkesi

1.1.4.1. Eyüp’teki Tekkenin Konumu

Eyüp İstanbul’un fethinden sonra kurulmuş ilk yerleşim yerlerinden biridir. Bizans döneminde burada bir manastır ve küçük bir köy bulunuyordu. Fatih Sultan Mehmet

zamanında kısa sürede gelişen bu yerleşim yeri, Osmanlı İmparatorluğu'nun her döneminde önemini korumuş ve bölge camiler, mescitler, türbeler, imaretler, hamamlar, dergâhlar ve çeşmeler ile Osmanlı kültürünü yansıtan bir açık hava müzesine dönmüştür (www.kenthaber.com).

İstanbul'daki Özbek tekkelerinin sonuncusu mistik bir görünüme sahip olan Eyüp'tedir. Eyüp'teki Özbek tekkesi, şeyhlerinin ve dervişlerinin bekâr olması sebebiyle "Kalenderhane Tekkesi" olarak da anılmaktadır. Diğer Özbek Tekkeleri de zamanla "Bekâr dervişler" manasına gelen Kalenderhane ifadesiyle anılmaya başlanmışlardır. Ancak "bekârlık şartı" sadece Eyüp'te bulunan Özbek Tekkesi için geçerli olmuştur (Ersen ve Ulukan 2005:133).

Tekke 1145/1733 tarihinde Şair Lalezade Abdülbaki tarafından Eyüp'ün merkezindeki çok geniş bir alana inşa edilmiştir (BOA,CE., 5036). Çevresi Eyüp Camii başta olmak üzere birçok hayır eseri ve tekke ile doludur. İlk kurulduğunda 19 adet derviş hücre, tevhidhane, selamlık, şeyh dairesi, mutfak, kurbanhane ve sibyan mektebinden oluştuğu anlaşılmaktadır. 18. yüzyıldan sonra tekkeye hamam ve çeşme ilave edilmiştir.

Tekke, sibyan mektebine sahip olması ile diğer tekkelerden mimari yönden ayrılır. Kalenderhane'de, abdest musluklarının doğuya bakan penceresinin aynı zamanda sebil penceresi olarak kullanılması ile tevhidhane/sebil kaynaşmasının ilginç bir örneği sergilenir (Tanman, 1990:153-155).

Osman Ergin, "Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi" adlı eserinde Eyüp'teki Özbek Kalenderhanesi ile ilgili şunları anlatıyor:

"Eyüp Kalenderhane'sinde bir kat üzerine 19 oda bir cami, bir mutfak aynı zamanda bir kurbanhane vardır. Ortasında dört tarafı açık bir salon bulunur. Odalar birer ikişer kişinin yatmasına, salonda umumi toplantıya yarar. Bununla beraber Kalenderhaneler de şiir, edebiyatla uğraşıldığı, Fatih'in vakfiyesinde güzel sesle şiir okuyacak kimseler tayin edilmiş olmasıyla sabit olduğu gibi Özbek tekkelerinde bu geleneğin devam ettiği görülüyor. Oralarda yatanlar çarşıda pazarda bilecilik etmek, ağızlık ve saire satmakla hayatlarını kazandıkları gibi geceleri hepsi bir araya gelerek Mesnevi, hafız ve Yesevi divanları okumakla yahut okuyanı dinlemekle vakit geçirdiklerini biliyoruz. Bunların bir adetleri şu idi ki, her Arabî ayının 11'inci gecesi arifane bir yemek ve bilhassa Özbek pilavı pişirilip birlikte yemektir. Buna kendi aralarında "Yâzdehum" (onbirinci) derlerdi. Tekkeleri Nakşî, kendileri Orta Asyalı olmak üzere yemekten sonra "Hatm-ı Hâcegan ve zikr ârâ" yaparlardı." (Ergin, 1939:27)

1925 yılında harap durumda olan tekkenin birçok bölmesi ortadan kalkmıştır. 1970 yılına gelindiğinde Eyüp'teki tekkeye ait duvar kalıntıları yıktırılarak yerine Diyanet Sitesi inşa ettirilmiştir (Tanman, 1990:153).

1.1.4.2. Tekkede Yapılan Tamiratlar

Sultan Abdülmecit, Eyüp'teki Özbek Kalenderhane'sini 1261/1845 yılında tamir ettirmiştir. Ancak yapılan tamirat yeterli gelmemiş Kalenderhane'nin 1271/1854 yılında tekrar tamir ettirilmesine gerek duyulmuştur (BOA, DH., 107, 5403; İ.MVL., 334, 14369).

Sultan Selim Han'ın çıraklarından olan Sait Ağa'nın vefat etmesiyle Eyüp'teki Kalenderhane bahçesi boş kalmıştır. Abdülmecit, Sait Ağa'nın eşi İsvenoz Hatuna, boş kalan Kalenderhane bahçesini vermiştir (1267/1851) (BOA, A.}MKT.NZD., 24, 64).

Abdülmecit devrinde birkaç kez tamir ettirilen Özbek tekkesi güzel bir yapı haline gelmiştir. Ancak bu sefer de başka bir problem ortaya çıkmış, tekkenin eskiyen döşemelerinin değiştirilmesi gerekmiştir. Abdülaziz, döşemelerinin değişmesi için gerekli olan 2.500 kuruşu tekkeye atıye (hediye) olarak vermiştir (1285/1868) (BOA, A.}MKT.MHM., 429,53; İ.DH., 40672).

II. Abdülhamit döneminde de tekkenin tamir edilmesine gerek duyulmuştur. 1306/1888 yılında Eyüp'teki Özbek tekkesine, tamire muhtaç mahallerin tespit edilmesi için bir keşif heyeti gönderilmiştir. Padişahın isteği ile tekke tamir ettirilmiştir (BOA, Y.PRK.EV., 1, 64).

1.1.4.3. Tekkenin Şeyhleri

Lalezade Efendi'nin Eyüp'te kurduğu Özbek tekkesinin resmi kalemlerde kaydı olmayıp şeyhlik ciheti haslar muhakemesi tarafından hüccet-ül şeriye (mahkeme tarafından belirli görevler için verilen belge) ile verilmiştir. Tekke Evkaf-ı Hümayun hazinesine bağlı vakıflardan aylık ve ekmek benzeri tayinatlar alıyordu. 1252 yılından itibaren ruhsat verilerek Evkaf Nezareti muhasebe kalemine kaydı yapılmıştır. Bu tarihten itibaren Tekkenin işleyişinde ve şeyhlerin seçilişinde vakıf kurucusunun vakfiyede belirttiği şartlar etkili olmuştur. Vakfiyede yazılı şartlara uymayan şeyhler görevden alınıp yerlerine yenileri atanmıştır. Vakıf kurucusu şeyhlerin, tekke fakirleri içinden

seçilmesini istemiştir. Bu nedenle şeyh seçiminde vakfiyedeki bu şarta uyulmuştur. Mesela, Eyüp'teki Özbek tekkesinin şeyhi olan El-hac Abdullah Efendi'nin vefat etmesi ile yerine Mehmet Selim Efendi geçmiştir. Mehmet Selim Efendi'ye şeyhlik, vakfiyede yazılı olan şartlara uyması kaydıyla verilmiştir. Selim Efendi'nin vakfiyede yazılı şartlara uymaması durumunda şeyhlik görevi elinden alınacaktır (BOA, CE., 5036).

Özbek tekkeleri şeyhlerinden ihtiyacı olanlara Muhtacin Maaşları mahlulatından (kimsesi olmayan bir ölünün devlete kalan mirası) bir miktar ödenek ayrılmaktaydı. 1290/1873 yılında Eyüp'teki Özbekler tekkesinde şeyhlik yapan Mehmet Efendi'ye, Sultanahmet'teki Özbek tekkesi şeyhi olan Süleyman Efendi'ye verildiği gibi bütçedeki Muhtacin Maaşları mahlulatından 500 kuruş aylık vermeye başlanmıştır (BOA, A.}MKT.MHM., 462, 25; İ.DH., 671, 46766).

Eyüp'te bulunan Özbekler tekkesinin kurucusu ve en büyük şeyhi Şair Lalezade Abdülbaki Efendi'dir. Bu nedenle tekke Lalezade Abdülbaki Efendi tekkesi olarak da anılmaktadır. Abdülbaki Efendi tarikat ve tasavvuf eğitimini Şeyh Murad-ı Nakşibendî'den almıştır. H.1159 yılında Kalenderhane'nin bahçesindeki mezarlığa defn edilmiştir (Özdamar, 1994:31).

18 yüzyılın sonunda Şeyhi Belhi Efendi tekkede şeyhlik yapmıştır. Belhi ibaresi şeyhin asıl adı olmayıp Belhli olduğunu ifade eden lakabı idi. Şeyh Akil ve Şeyh Behlül efendiler de Eyüp'teki Özbek tekkesinde şeyhlik yapmışlardır. Ancak hangi tarihler arasında şeyhlik yaptıkları belirlenememiştir (Tanman, 1990:153).

1.2. Kutsal Topraklardaki Özbek Tekkeleri

1.2.1. Mekke'deki Özbek Tekkesi

1.2.1.1. Hindî Abdullah ve Oğullarının Yaptıkları Zulüm

Osmanlı Devleti, Özbek tekkelerine yardım yapmakla kalmamış, onların güvenlikleriyle yakından ilgilenmiştir. Osmanlı coğrafyasının her tarafına yayılmış olan Özbek halkının güvenlikleriyle ilgili en ufak sorunla yakından alakadar olmuştur. Bu çerçevede H. 1275/1858-1859 tarihinde Osmanlı Devleti Mekke'de bulunan Özbek tekkesinin idaresini bir beratla Özbek ahalisine vermiştir. Ancak Mekke'deki Özbek tekkesinden sorumlu olan Hindî Abdullah ve oğulları adı geçen tekkenin, tekke kurucusu tarafından

Hindîlere verildiğini belirterek buradaki Özbekleri dövmüşlerdir. Osmanlı Devleti tekkede yaşayan Özbek ahalisinin şikâyeti üzerine hemen tahkikat başlatmıştır. Osmanlı, Mekke Emirliği ve Hicaz valiliğine göndermiş olduğu yazılarda, bu şikâyete konu olan olay ve kişilerin yargılanmalarını istiyor ve olayın peşini bırakmayacağını bir işareti olarak da bu yargılanmanın sonucunun kendisine bildirilmesine dair talimat veriyordu (BOA, A.MKT.UM., 522, 64).

Ancak Hindî Abdullah ve oğulları ile tekkede kalan Özbek ahalisi arasındaki gerginlik belirli aralıklarla devam etmiştir. H. 1278/1861 tarihinde, Hindî Abdullah ve oğulları tekrar şiddete başvurmuşlar, tekkedeki mal ve eşyaları gasp edip, orada yaşayan Özbekleri dövmüşlerdir.

Ancak tekkede yaşayan Özbek ahalisini dövmeleri bir netice vermeyince tekkenin diğer sakinleri olan Hindî Abdullah ve oğulları Özbekleri yıldırarak tekkeden atmak için her yolu denemişlerdir. Özbek ahalisinden olup Mekke'deki Özbek tekkesinde sakin olan ahalî, tekke nazırı Hindî Abdullah ve oğlu Halil ile Abdurahman ve Ali isimli tekke görevlilerinin kötü muameleleriyle ilgili şeyhülislamlık makamının gerekenin yapılması yönünde şikâyetinde bulunmuşlardır (BOA, A.}MKT.NZD., 379, 57).

Yukarıdaki belgeler ışığında Özbek tekkelerinde kalan farklı tebaalardan olan Orta Asyalı gruplar arasında iktidar mücadelesinin var olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu gruplar zaman zaman tekkenin yönetimi için mücadele etmişlerdir. Tekkenin sakinleri de kendi tebaalarından olan kişilerin iktidara gelmeleri için yardımda bulunmuşlardır. Dışarıya karşı güçlü bir hava sergileyen Özbek tekkeleri bazı dönemlerde iktidar mücadeleleri ile yıpranmışlardır.

1.2.2. Medine'deki Özbek Tekkesi

1.2.2.1. Tekkenin Konumu

Bir zamanlar, Mekke ve Medine dahil olmak üzere, bütün Arap Yarımadası Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde idi. Yavuz Sultan Selim döneminde Hicaz'ın alınmasıyla halifelik Osmanlı'ya geçmiştir. Osmanlı padişahı, halife sıfatıyla bütün müslümanları korumak zorunda idi. Müslümanların hac farızasını rahatlıkla yapmaları halifenin prestijini artırır. Bu nedenle padişahlar hacıların her türlü sorunlarıyla yakından

ilgilenmişlerdir. Türkistan'dan gelen hacıların ihtiyaçlarını karşılamak için Orta Asya kökenli tekkeler açmış ve açılmasına izin vermişlerdir.

Özbek tekkeleri hacıların bir çok ihtiyacını karşılıyorlardı. Medine'de Özbeklere ait bir medrese faaliyet gösteriyordu. Zamanla Özbeklere ait yapıların sayısı da artmıştır. H.1269/1853 yılında Eyüp'teki Özbek Kalenderhanesi'nin şeyhi olan Abdulgafur Efendi Medine'nin Hoşkarabaş isimli mevkiinde yaşayan fakirler ve dervişler için bir tekke yaptırmıştır. Tekkenin yeri henüz tespit edilememiştir (BOA, A.}MKT.UM., 183, 100).

1.2.2.2. Tekkenin Gelir Kaynakları

Medine'deki Özbek tekkesinden barınma ve yemek ihtiyacını karşılayan hacıların ve fakirlerin sayısının artması üzerine devlet tarafından verilen buğday yetmemeye başlamıştır. Bu nedenle tekkenin şeyhi olan Abdulgafur Efendi, H. 1271/1854 tarihinde tekkeye vakıflardan verilen buğdayın, 30 erdebe (büyük bir ölçek) çıkarılmasını istemiştir (BOA, A.}MKT.UM., 183, 100; A.MKT.MHM., 66, 18).

Özbek tekkelerinin masrafları Evkaf Nezareti'nce karşılanıyordu. Mesela, 1277/1860 yılında Hoşkarabaş'taki Özbek zaviyesine verilen zeytinyağı, balmumu ve yağ mumunun masrafları Evkaf Hazinesinden karşılanmıştır (BOA, A.}MKT.MVL., 126, 22).

1.2.2.3. Tekkenin Bazı Şeyhleri

Bu tekkenin şeyhleri ile ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Konu mevcut arşiv belgeleri ışığı altında ele alındığından verilen bilgiler kısıtlı olmaktadır. Bu çerçevede, Medine'deki Özbek tekkesi şeyhlerinden bir kısmını ele alabilmekteyiz.

1265/1849 yılında Musa Efendi'nin yerine padişah tarafından Ali Nuri Efendi müderris olarak atanmıştır (BOA, İ.DH., 184, 10200). 1269 yılına geldiğinde Medine'de bulunan Özbek tekkesindeki şeyhlik görevinin varisi olan Sagir (Küçük) Abdullah Efendi'nin ölmesi üzerine şeyhlik görevi vekil olarak çalışan Buhari Şeyh Şerif Efendi'ye verilmiştir (BOA, A.}AMD., 41, 86; ARZ TEZ., 16626).

1279/1862 yılında Medine'deki Özbekler Tekkesi'nin boş olan makamının Hacı Seyyid Efendi'ye verilmesi istenmiştir (BOA, A.}MKT.MHM., 240, 36).

1.2.3. Kudüs'teki Özbek Tekkesi

1.2.3.1. Kudüs'teki Tekkenin Konumu

Kudüs, vahye dayanan bütün dinlerde kutsal sayılan bir şehirdir. Bunun başta gelen sebebi ise Yüce Allah'ın insanları doğru yola iletmeleri üzere görevlendirdiği peygamberlerin birçoğunun bu şehirde yaşamış, Allah yolunda mücadele etmiş ve şehit düşmüş olmalarıdır. Ayrıca bu peygamberlerden bazılarının mabet olarak kullandıkları mekânlar da bu şehirdedir.

Kudüs İslam'da önemli bir kutsiyete sahiptir. İslami inanışa göre Hz. Muhammed miraca buradan yükselmiştir. Müslümanların ilk Kiblesi olan Mescidi Aksa bu şehirdedir. Kudüs ve çevresi Müslümanlar için olduğu kadar Hristiyanlar ve Yahudiler için de oldukça önemlidir.

Osmanlı Kudüs'e ayrı bir önem vermiştir. Osmanlılar Mescidi Aksa'yı onarmışlar, bölgede hanlar, hamamlar, tekkeler yapmışlardır. Osmanlının, Kudüs'te yapımına izin verdiği tekkelerden biri de Nakşibendîliğe bağlı Özbek tekkesidir. Bu tekke Şeyh Mehmed El-Buhari tarafından yaptırılmıştır (BOA, CE., 19418).

1.2.3.2. Kudüs'teki Özbek Tekkesi'nin Gelir Kaynakları

1258/1842 yılında Kudüs'teki Özbek zaviyesinin fakir ve dervişlerine verilen günlük 150 kuruşluk taamiye'ye bir miktar zam yapılmıştır (BOA, İ.DH., 63, 3145).

Kudüs'teki Özbek tekkesi bazı dönemlerde harap olmuştur. Tamir ettirilmesi gerekmiştir. Bu tekkenin tamir ettirilmesi için Yafa İskeleyi gümrüğü mukaatasından yaklaşık 150 kuruş taamiye tahsis edilmiş, ancak verilen taamiye yetersiz olduğundan tekrar zam yapılması istenmiştir (BOA, CE., 19418).

1.3. Cidde, Bağdat, Mısır ve Halep'teki Özbek Tekkeleri

1.3.1 Cidde'deki Özbek Tekkesi

Osmanlı döneminde Hicaz'ın bir sancağı olan Cidde, Mekke'ye Kuzey Afrika, Mısır, Hindistan gibi uzak ülkelerden deniz yoluyla gelen hacıların karaya ayak bastıkları bir liman şehri idi. Cidde özellikle Mısır'dan Kızıldeniz yoluyla gelen hacılar için çok önemli idi (Bilge, 1993:524).

Osmanlılar hacıların kalması için Cidde’de birçok han, hamam ve tekke inşa ettirmişlerdir. Bu yapılardan biri de Özbek tekkesidir. Her sene Cidde’ye Belh, Buhara, Hive, Hokand, ve Kaşgar ahalisinden hac ibadetini gerçekleştirilmek için birçok hacı gelmekte idi. Bu hacılar Hicaz’a gidiş ve dönüşlerinde bir çok sıkıntı çekmekte idiler. Sultanahmet’teki Özbek tekkesi şeyhi olan Süleyman Efendi hacıların sıkıntılarını hafifletmek için Cidde’de bir tekke inşa ettirmiştir.

Süleyman Efendi, masraflarını kendi bütçesinden karşıladığı Cidde’deki tekkenin yapımı için El-hac Zakir Efendi’ye vekâlet vermiştir. Zakir Efendi, tekkeyi Seb’in Zade Es-seyyid Hasan Sebin Mekki’den satın aldığı Şam mahallesindeki arazi üzerine yaptırmıştır. Tekkenin yapıldığı arazinin 24 tane hissedarı bulunmaktaydı. Zakir Efendi, bu arsadan 7 hisseyi 820 Fransız riyaline almış ve tekkeyi ilave eklerle Mekke’nin itibarlı tüccarlarından El-hac İshak Efendi yaptırmıştır (1294) (BOA, Y.PRK.AZJ., 1, 72).

Şeyh Süleyman Efendi’nin bütçesi Cidde’deki Özbek tekkesini bitirmeye yetmemiştir. 14 adet yeni, 5 adet eski odadan oluşan 19 odalı Özbek tekkesinin beyaz sıvaları eksik kalmıştır. Şeyh Süleyman Efendi, padişah’tan tekkenin sıvalarının yapılması için 10.000 kuruş ve ayrıca su sıkıntısı çekilen tekke için bir kuyu yapılmasını talep etmiştir (1293) (BOA, HR.TO, 517, 37).

1.3.2. Bağdat’taki Özbek Tekkesi

1.3.2.1. Bağdat’taki Özbek Tekkesinin Konumu

Bağdat Osmanlı İmparatorluğu zamanında, bu imparatorluğa bağlı büyük idare bölgelerinden biri idi. Osmanlı bölgede kültürel özelliklerini yansıtan birçok eser bırakmıştır. Asafiye ve Handarhane camilerini yaptıran Davut Paşa şehirde bir (1308/1890) Özbek tekkesi inşa ettirmiştir. İmamı Azam Türbesi civarında bulunan tekkenin bir de camii bulunmaktaydı (BOA, İ.DH., 1225, 95895).

1.3.2.2. Tekkenin Gelir Kaynakları

Bağdat’taki tekkeye verilen taamiye bedeli sonradan bir beratla tekke şeyhi olan Ömer Efendi’ye maaş olarak vermeye başlanmıştır. Başka bir memlekete giden Ömer Efendi’ye verilen 250 kuruş kesilmiştir. Şeyhin gitmesiyle kesilmiş olan para Eylül

1265/1849'den itibaren tekke fakir ve dervişlerine taamiye olarak tekrar verilmeye başlanmıştır (BOA, A.MKT.NZD., 13, 39).

Özbek tekkelerindeki şeyhlere verilen maaş şeyhin ölümüyle kesiliyordu. Yeni gelen şeyh devletten kendi adına maaş istemek zorunda idi. Tekke'nin yeni şeyhine padişahın onay aldıktan sonra para verilmeye başlanıyordu.

1269/1852 yılında Bağdat'taki Özbek tekkesinde yatılı kalan fakirler çoğalmıştır. Devlet tarafından verilen taamiyenin yetmemesi üzerine tekkeye eyalet malından aylık 100 kuruş tahsis edilmiştir (BOA, İ.MVL., 268, 10284).

Özbekler dergahına bağlanan aylık 350 kuruş tahsisat fakirlerin çok olması sebebiyle yetersiz geldiğinden eski Bağdat müftüsü Sait Efendi'nin ölümüyle açıkta kalan buğday ve arpadan yıllık olarak dört takar buğday 1273/1856 senesinde tekkeye tahsis edilmiştir (BOA, İ.MVL., 412, 17932). Ancak yapılan buğday tahsisatının ve 350 kuruşun yetmemesi üzerine 1288/1871'de Davut Paşa Evkafı gelirlerinden 150 kuruş daha tekkeye bağlanmıştır (BOA, İ.DH., 634, 44102).

1308/1890'de Bağdat'taki tekkenin şeyhi Davut Paşa Evkafı'ndan verilen 150 kuruşun zam yapılarak 500 kuruşa çıkartılmasını istemiştir. Padişah bu isteği uygun bulmayarak 150 kuruş zamlı tahsisatı 300 kuruşa çıkarmıştır. Bu zammın Evkaf-ı Hümayun bütçesine kayıt edilmesi uygun bulunmuştur (BOA, İ.DH., 1225, 95895).

Bağdat'ta bulunan Davut Paşa Vakfı'na bağlı Özbeklere ait tekkenin ve camiinin harap durumda olmasından dolayı tamir edilmesine gerek duyulmuştur. Tamir masraflarının Evkaf Nezareti bütçesinden karşılanması uygun bulunmuştur (1324/1906) (BOA, Ş.DEV., 174, 32).

1.3.3. Mısır'daki Özbek Tekkesi

Osmanlı Devleti'nin, Yavuz Sultan Selim döneminde bölgeye gerçekleştirdiği sefer sonucunda Memlûkları mağlup etmesiyle, Mısır Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1258'den beri Abbasî halifelerinin oturduğu Mısır'a büyük önem atfeden ve bütün eyaletler içinde özel bir paye veren Osmanlılar, bölgeye "Beylerbeyi" olarak daima vezir payesinde görevliler tayin etmişlerdir. Bu dönemde ülkenin başkenti Kahire'de, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehri haline gelmiştir.

Müslümanlar tarafından feth edilen Mısır, İslam'ın önemli siyasi, fikrî ve dinî inkişaf merkezlerinden biri olmuştur (Muhammed, 2004).

Orta Asya'dan gelen hacıların kutsal topraklara ulaşmak için kullandıkları güzergâhlardan biri de Mısır'dan geçmekteydi. Osmanlı, hacıların konaklama, yeme-içme gibi ihtiyaçlarının karşılanması için şehirde tekkeler yapılmasına izin vermiştir. Kurulan bu tekkelerde ayrıca dine eğitimde verilmekte idi (Görgün, 2004:577). Bu çerçevede Şeyh Hasan El- Rumi Mısır'da bir Özbek tekkesi yaptırmıştır (BOA, CE., 2752).

Evliya Çelebi, Seyahatname adlı eserinde Mısır'daki Özbek Tekkesinden şöyle bahsetmiştir: “ Bir küçük tekkedir. Evkafı yoktur. Özbekli, Hintli, Belhli, Bengalli, Selmani, Moğol, bir alay fukaralardır. Şeyhleri mazannedendir. Fukaraları ateşine pervane olmuşlardır”.

Özbekistan, Belh ve Buhara'dan gelen hacılar aynı zamanda Hocega Tekkesinde de ikamet etmişlerdir (Evliya Çelebi, 1976:414).

Osmanlı hâkimiyet alanı içinde kurulan bütün Özbek tekkelerindeki şeyh atamaları İstanbul'dan yapılıyordu. Ancak 1290 yılında Mısır'daki Özbek tekkesine yapılan şeyh atamasında farklı bir durum ortaya çıkmıştır. Tekkeye biri İstanbul'dan, diğeri Mısır'dan olmak üzere iki şeyh atanmıştır. Mısır'daki Özbek Tekkesine, İstanbul tarafından Muhammed Can Efendi, Mısır idaresi tarafından da Osman Efendi atanmıştır. Mısır'daki idare Özbekler tekkesine yapılan şeyh atamalarının uzun zamandan beri Mısır'dan yürütüldüğünü ve tekkenin vakfiyesinde şeyhliğin Buharalılara tahsis olunduğuna dair bir şart görülmeyişini belirtmiştir. Özbekler tekkesine şeyh olarak atanan Osman Efendi'nin başka bir tekkeye gönderilmesi Mısır'daki idare tarafından uygun bulunmamıştır. Osman Efendi Özbek tekkesindeki görevine devam etmiştir (BOA, A.}MKT. MHM., 461, 6).

Mısır'da bulunan Özbek tekkesinin sebili ile mutfakı yıkılmaya yüz tutmuştur. Bu durum şehre gelen hacıların yemek ihtiyacını karşılamalarına engel olacağından, bir vakfa bağlı olmayan tekkeye bir keşif heyeti gönderilmiş ve gerekli olan yerlerin tamir ettirilmesine karar verilmiştir (BOA, CE., 2752).

1.3.4. Halep'teki Özbek Tekkesi

Halep, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli kentleri arasında yer almıştır. Osmanlı döneminde, Bursa ve İstanbul'dan sonraki en önemli dokumacılık merkezi olan Halep'te bir Özbek tekkesi kurulmuştur. Halep'teki Özbek tekkesinde Abdülkerim Efendi şeyhlik yapmıştır (BOA, CE., 32466).

1.4. Adana, Antakya, Bursa, Kadirga Limanı ve Karahisar'daki Özbek Tekkeleri

1.4.1. Adana'daki Özbek Tekkesi

Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesinde tekke/zâviyelerin rolü büyüktür. Adana Sancağında zâviyeler, Osmanlı hâkimiyetinden sonra kurulmaya başlanmıştır. İlk dönemlerde kurulan zâviyeler, gelen-geçene yemek yedirmek, kalacak yer temin etmek amacıyla, fetih ve iskân öncüsü olarak yol güzergâhlarında ve sancak dâhilinde önemli mevzilerde kurulmuşlardır. 17. yüzyıldan itibaren kurulan zâviyeler ise, “tekke”, “dergah” ve “hangah” adlarıyla, Adana merkezde veya merkeze yakın yerleşim yerlerinde, belli bir tarikata bağlı, çevresiyle daha ilişkili, dinî ve siyasî misyonu etkin kurumlara dönüşmüşlerdir. Hindîler, Sinan Paşa ve Ali Paşa tekkeleri bunlardandır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, önceki yüzyıllarda kurulan tekkelere yenileri katılmıştır. Tekkeler Adana merkezde dikkat çekici derecede artmışlardır. Bu yüzyılda Türkistan hanlıkları ve Hindistan gibi İslam ülkeleri, Rusya ve İngiltere, gibi sömürgeci devletlerin eline düşmüşlerdir. Bu bölgelerdeki ulema ve bir kısım insan hacca gitmek bahanesiyle ülkelerini terk ederek, Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Bu insanlar, Osmanlı topraklarında tekkelere yerleşerek, siyasî faaliyetlerini buralardan sürdürmüşlerdir. II. Abdülhamit Pan-İslamizm politikasına yönelerek, Hindistan, Orta Asya, Arabistan ve Kuzey Afrika'nın önde gelen tarikat liderlerini İstanbul'da toplayarak bir takım nişan ve rütbelere vermesi aynı dönemde vuku bulmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki tarikatlara yönelik ilgi Adana'da da görülmektedir. Bu dönemde Adana'da Afgan (Şeyh Şücaüddin) ve Özbek (Şeyh Muslihiddin) tekkeleri kurulmuştur (www.hbektas.gazi.edu.tr)

Adana'da Özbek tekkesi Şeyh Muslihiddin Tekkesi olarak da anılmaktadır. Tekke 1900'lü yıllarda Şeyh-zâde Mahallesi Mescidinin yanına Buhara ahalisinin gönderdiği

paralar ile Şeyh Ali Efendi tarafından yaptırılmıştır. İki katlı olan tekkenin, giriş katında bir mağaza ve hücreleri bulunmaktadır (BOA, CE., 2059).

Hacı Mustafa Efendi bu tekke için 30 Osmanlı Lirası vakfetmiştir. Özbek tekkesi şeyhi Ali Efendi'ye günlük 20 sağ akçe (bu yıllık olarak 59 kuruşa denk gelir) bağlanmıştır. Tekkenin masrafları Adana cizyesinden karşılanmakta idi (BOA, CE., 12773).

Özbeki Nakşibendî tekkesinin misafir ziyaretçi derviş ve fakirlerinin yemek bedellerinin karşılanması için tekke şeyhi olan Ali Efendi'ye bir miktar para tahsis edilmiştir. Ali Efendi'nin ölümüyle yerine geçen oğlu Şeyh Mehmet Nakşibendî babasına verilen 10 akçenin kendisine de verilmesini istemiştir. Ancak yapılan tahkikat sonucunda defterlerde 2 akçe kayıtlı olduğu görülmüştür. Bu nedenle Şeyh Mehmet'e 2 akçe bağlanmış geriye kalan 8 akçe de hazineye bırakılmıştır. Tekke 1939'da 210 liraya satılmıştır (BOA, CE., 2059).

1.4.2. Antakya'daki Özbek Tekkesi

1516 yılında Memluklularla yapılan Mercidabık Savaşı'nı Osmanlı Devleti kazanmıştır.

Yavuz Sultan Selim savaşı kazandıktan sonra Antakya ve çevresini ele geçirmiştir.

Osmanlı Devleti, Antakya şehrinin insan ve ekonomik potansiyelini öğrenmek için tahrir sayımı yaptırmıştır. Yapılan sayım sonucunda Arapların "Antakiye" dedikleri şehirde çok sayıda insanın yaşadığı ortaya çıkmıştır. Kent, Nahiye, Köy ve Mezralardan oluşan bir sancak durumuna getirilip Halep'e bağlanmıştır (Adem, Kara 2005:23; Öztuna, 1979:250).

Osmanlı döneminde hac yolunun bu bölgeden geçmesi Antakya'ya ayrı bir önem verilmesine neden olmuştur. Şam'dan, kuzey Suriye'den geçip, dağlarla Akdeniz arasındaki dar bir geçit aracılığıyla Anadolu'ya giren uzun ve elverişli bir kervan yoluyla İstanbul'a ulaşan, bu yol kutsal topraklarla bağlantıyı sağladığından önemini Osmanlılar zamanında yitirmemiştir (Faroqhi, 1995:349).

Kutsal topraklara gitmek için yola çıkan hacılar bu bölgede konaklamaktaydılar. Osmanlılar döneminde Antakya'daki Asi nehri kenarındaki surların dışında bir Özbek tekkesi yaptırılmıştır. Tekkenin kimin tarafından yaptırıldığı ve kurulduğu yıl tespit edilememiştir.

Antakya'daki Özbek tekkesinde Halep Muhasılı Osman Ağa şeyhlik yapmıştır. Osman Ağa kendi rızasıyla şeyhlik, imamlik vazifelerinden ve günlük 2 akçeden vazgeçmiştir. Oğlu Derviş Halil'in vefatı üzerine adı geçen tekkenin şeyhliğine tekrar şeyh Feyzullah İbni Mirza İsmetullah Özbekîye geçmiştir (BOA, CE., 11291).

1218 yılında Antakya'daki Özbek tekkesinde şeyhlik yapan Feyzullah bin İsmetullah Efendi ölmüştür. Feyzullah Efendi'ye ait olan emanetlerin ve şeyhlik görevinin çocuksuz vefat etmesinden dolayı Osman bin Hacı Mehmet El-Nakşibendi'ye verilmesi istenmiştir (BOA, CE., 4080).

1.4.3. Bursa'daki Özbek Tekkesi

Osmanlılar Bursa'yı aldıklarında kent hisar içindeki küçük bir yerleşim birimi idi. Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk 200 yıllık döneminde diğer kentlere göre büyük gelişme göstermiş, birçok mimari yapı ile süslenmiş, devrinin tanınmış medreseleri ile bilim âleminin merkezi olmuştur.

Osmanlı döneminde Bursa merkezde 40 kadar tekke faaliyet göstermiştir. Bursa'da, tarikatlar, kendi ibadetlerini gerçekleştirebilecek özel donanımlı mekânlar yaptırmışlardır. Tekkelerde; çilehane, misafirhane, semahane, mescit, hamam, çeşme gibi bölümler bulunmaktaydı. Tekkeler içinde en sağlam olarak günümüze gelebilen İsmail Hakkı Tekke'sidir (www.bursav.org).

16. yüzyıldan itibaren Bursa, (Özbek ya da Buhara Tekkesi diye anılan) Buharalılar tarafından Orta Asyalı hacıların Hicaz yolunda konaklaması için inşa edilen Buharalı Nakşibendî Tekkelerinin kurulduğu yerlerden biriydi (Gall, 2005:81).

Bursa, göçlerle kurulmuş bir kettir. Bursa'ya, tarihi süreç içinde çok çeşitli göç akınları olmuştur. Bu göçler sırasında Bursa'ya çok çeşitli yerlerden, çok çeşitli ulus ve topluluklar yerleşmiştir. Mesela, Türkistan'dan gelen insanlar kentin güney sınırında bulunan Pınarbaşı'ndaki Özbekler Tekkesi civarına yerleşmişlerdir. Orta Asya'dan gelen hacılar ise Pınarbaşı'nda şimdi bulunmayan Özbekler tekkesinde bir hafta ile on gün arasında ikamet etmişlerdir. Tekkeyi, Buhara'dan gelen kişiler Pınarbaşı'ndaki İzzetin camisinin batısına kurmuşlardır. Tekke “Buhara”, “Aşur Efendi”, “İzzetin” veya “Özbekiye” adları ile anılmakta idi (Komisyon, 2002:1397). Bu tekkenin M.1570-71'lerden itibaren varolduğunu Süleyman Efendi adında bu tarihlerde buraya gömülen

bir şeyhin mezar taşından anlıyoruz. Nakşibendi tarikatına bağlı olan Özbek tekkesinde Pazartesi ve Cuma günleri ayin yapıldı (Gall, 2005:81).

Mehmed Şemseddin “Yâdigâr-ı Şemsi adlı eserinde şöyle diyor:

“...İhtimal ki ittişalinde olup fakirin hatibi bulunduğu ‘ İzze’-d-din Bey Cami ‘-i Şerifi’nde tevhid ve Hatm-i Hâcegan okunur imiş; el yevm metrukdür. Hal-i hazırda Buhara’dan gelen seyyahinin ikametine mahsus gibidir (Şemseddin, 1999:299)

Bilinen şeyhleri: Süleyman Buhari Efendi (öl.1570), Abdurrahman Buhari Efendi (1157/1744), Mehmet Aşur Buhari Efendi (öl.1757), Mehmet Niyazi Buhari Efendi (öl.1819), Ahmet Şah Özbeki Efendi (öl. 1821), Ali Burhanettin Efendi (öl. 1847), Mehmet Sait Can Efendi (öl. 1872), Abdurrahman Efendi (öl.1879), Sait Can Harezmi Efendi (öl. 1879), Mehmet Emin Efendi (öl. 1921), Hafız Sadullah Efendi Buharidir (Komiyon, 2002:1397; Süreyyâ, 1996:3632).

Mehmet Sait Can Efendi’nin mezar taşında Farisi dille yazılmış bir eser bulunmaktadır:

Sâhib-i in türbe be-mülki Buhārā
Ez şerefâbüd ve der ĩn cā-seyyid
Büd ‘ aceb mürşid-i ‘ âli cenâb
Fâzıl u dānā ü be-takvā mezīd
Müddet der-Burusa nigüzīst-ger
Yek kes ez āver bahş hâtır nedīd
‘Arsa-i çil sāl der ĩn hân-kāh
Şeyh şod ü halka zed ü ermīd
Ahir ez ĩn dehr fenā raht best
Züd şod ez çeşm-i cihan nābe-dīd
Hāl veya ez hâtifi gerdem su’āl
Keft ki ü cennet devīd
Nakş be-tārih vefāteş be-koft
Hayf velī Şehy Muhamme Sa’id
1290 (Şemseddin, 1997:300).

Bursa'daki Özbek tekkesinin masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır. Osmanlı tekkenin şeyhlerine belirli miktarda maaş vermiştir. Mesela, (1268/1851) Bursa'da Pınarbaşı'ndaki Nakşibendi Özbek tekkesi Şeyhi olan Hacı Mehmed Efendi'ye tahsis olunup verilmeyen 42 kuruşun harir mizanından (ipek tahsisatından) verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA AMKT.DV., 63, 35).

1.4.4. Karahisar-ı Sahip ve Kadirga Limanı'ndaki Özbek Tekkeleri

Osmanlı döneminde, coğrafi konumu itibariyle bir geçiş ve kavşak noktasında olan Karahisar-ı Sahip'te bir Özbek tekkesi kurulmuştur. Bugünkü Afyonkarahisar ilinin adı Osmanlı arşivlerinde Karahisar-ı Sahip olarak geçmektedir. Osmanlılar zamanında "Afyonkarahisar" adının yöresel olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Karahisar-ı Sahip'teki Özbek tekkesi Hacı Ruh mahallesinde kurulmuştur (www.aku.edu.tr; BOA CE., 5875).

Diğer bir Özbek tekkesi de Kadirga Limanı'nda (1270/1853) kurulmuştur. Ancak Kadirga'daki Özbek tekkesi ile ilgili arşiv belgelerini sayısı son derece azdır. Bu nedenle kim tarafından, nerede kurulduğu belirlenememiştir (BOA, İ.MVL., 291, 11698).

BÖLÜM2:II.ABDÜLHAMİT DÖNEMİ VE HAC GÜZERGÂHINDAKİ ÖZBEK TEKKELERİ

2.1. II. Abdülhamit'in Özbek Tekkeleriyle İlişkileri

2.1.1. II. Abdülhamit'in Pan-İslamizm Politikası

Sultan II. Abdülhamit'in saltanatının ilk yıllarında felaketler silsilesi birbirini takip etmiştir. Avrupa devletlerinin artan müdahaleleri nedeniyle 1875'de Hersek, 1876'da Bulgarlar akabinde Sırp ve Karadağlılar ayaklanmışlardır. 1877-1878'de Osmanlı, Rusya ile yaptığı savaş sırasında İngiltere'den beklediği yardımı göremediğinden siyasi bir yalnızlığa doğru kaymıştır. Dış borçlanma nedeniyle iflasın eşiğine gelmiş, devletin çözülmesine engel olmak için bulunan "Osmanlıcılık" düşüncesi başarısızlığa uğramıştır (Özcan, 1997:54-57; Çelik, 1993:50).

İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletler tarafından yalnız bırakılan Osmanlı Devleti'nin kendi geleceği için "Osmanlıcılık" düşüncesinden başka bir dayanışma ilkesi bulması gerekmekte idi. II. Abdülhamit mecburi olarak devletin bütünlüğünü korumak için İslam'ı vurgulamış ve ön plana çıkarmıştır. İmparatorluğun dörtte üçünü Müslüman bir devlet haline getiren yeni nüfus dengesinden Abdülhamit sonuçlar çıkarmış olsa gerek. Diplomasideki üstün kabiliyeti dönemindeki yabancı diplomatlar tarafından bile kabul gören II. Abdülhamit'in, içinde bulunduğu şartlar düşünüldüğünde çok isabetli bir yol izlemiş olduğu muhakkaktır (Georgeon, 1993:48; İnal, 1977).

Abdülhamit, Pan-İslamizm politikasının ana parçası olan halifelik temasını fazlasıyla kullanmıştır. Abdülhamit'in bütün faaliyetleri dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanlar üzerinde manevi bir iktidara sahip olmaya yönelik olmuştur. Bu anlayış halifeliği, papalığa yakın bir kurum haline getirmiş, Yıldız Sarayı da İslam'ın Vatikan'ı olmuştur.

Sultan II. Abdülhamit İslam dünyasındaki nüfuzunu artırmak için yoğun bir çaba sarf etmiştir. Diplomaside üstün bir zekâyâ sahip olan padişah amacına ulaşmak için basını kullanmıştır. Basın, padişahın onayı ile imparatorluğun en uzak bölgelerindeki Müslümanların bağlılıklarını sağlamak için girişilen faaliyetlerin alabildiğince reklâmını yapmıştır (Georgeon, 1993:48).

Abdülhamit döneminde “dinin dönüşü” kendini göstermiştir. Hac mevsimlerinde halifeye bağlılığı artırmaya yönelik broşürler dağıtılmıştır. Padişah İslam dünyasından ulema ve bazı önemli kişileri sarayına davet etmiştir. Okul programlarında İslam’a daha çok yer verilmiştir. İslam ülkelerindeki eğitim müesseselerinde halifenin hediyesi olarak dini ders kitapları dağıtılmıştır. Devlet yaşamında daha fazla yer ayrılmaya başlanan Araplar önemli görevlere getirilmişlerdir (Özcan,1997:69).

Müslümanların halifeye olan bağlılıklarının uyandırılma çabasında, tasavvuf ve tarikat mensupları çok daha etkili olmuşlardır. Devrine kadar devam eden devleti kurtarma teşebbüslerinin başarısızlığını görmüş olan II. Abdülhamit Pan-İslam politikasının icraatında medrese ve tekke gibi iki temel müesseseye dayanmayı tercih etmiştir. II. Abdülhamit’in tarikat şeyhleriyle yakın ilişkiler kurduğu bilinmektedir. İslam dünyasının birçok şöhretli şeyhi İstanbul’a davet edilerek ağırlanmış ve zaman zaman bazı meselelerde görüşleri alınmıştır. Mesela Abdülhamit, Şazeli tarikatı şeyhi Muhammed Zafir ve Rifai şeyhi Ebü’l-Hüda gibi simaları saraya çok yakın bir konumda tutmuştur. Bu şeyhler, bir taraftan müritlerini değişik İslam memleketlerine gönderip Osmanlı ve hilafetçi gelişmeleri teşvik ederken, diğer taraftan da yazdıkları risale ve mektuplar ile Pan-İslam literatürüne geniş katkılarda bulunmuşlardır (Gündüz, 1984: 218).

Abdülhamit şeyhlerin söylediklerinin halk ve müritleri tarafından kabul gördüğünün bilincindedir. Bu nedenle şeyhlerin çok güçlenmemesine dikkat etmiştir. Padişah tekke ve tasavvuf çevrelerinden çekinmekle de haksız sayılmazdı. Toplum katında bu kadar etkin olan şeyhler, padişahın halk nazarındaki itibar ve şöhretini zedeleyebilirlerdi. Abdülhamit bütün tarikatları sıkı bir denetime tabi tutmuştur. Gözdağı vermek için her tarikattan birkaç şeyhi sürgüne göndermiştir. Bu şeyhlerden biri sıkı ilişkiler içinde bulunduğu Nakşibendîlerden Şeyh Feyzullah Efendizâde Mehmet Ali Efendi’dir (Kara, 1993:14).

II. Abdülhamit’in tekkeler aracılığıyla Pan-İslamizm yaymaya çalışması Avrupalı devletleri rahatsız etmiştir. Batılı yazarlar “Pan-İslamizm hareketinin, Sultan Abdülhamit tarafından, bilhassa tarikatlara dayanılarak yürütüldüğünü” öne sürmekte ve batı dünyasının aleyhinde olabilecek bu faaliyete dikkat çekmektedirler. Bu düşüncelerinde de oldukça haklı idiler. Abdülhamit, şeyhler vasıtasıyla “Arap’ın

düşmanı Türk değildir. Arap'ın da Türk'ün de, kısacası Müslüman'ın düşmanı emperyalistlerdir. Emperyalistlere karşı birlikte mücadele edelim” çağrısında bulunuyordu (Küçük, 1992:21). Tarikat erbabının devletin lehine sürdürdüğü bu faaliyetlerden tedirgin olan ve endişe duyan Avrupalı devletler, tekkelerin faaliyetlerini yakın takibe almışlardır. Bu noktada 1902 yılında Fransa Dışişleri Bakanlığı ile Cidde konsolosu arasında yapılan yazışmalar oldukça ilgi çekicidir.

Bakanlığın Cidde konsolosuna sorduğu sorulardan birkaç tanesi şöyledir:

1. İstanbul'daki Şazeliye-Medeniye tarikatlarının büyük şeyhinin kuvveti,
2. Şazeliye-Medeniye tarikatlarının büyük şeyhinin Mekke, Medine ve Cidde'de bulunan temsilcilerinin tesiri,
3. Adı geçen tarikatların tarassuttu, tesirlerinin azaltılması ve tesirlerinin bizim yararımıza kazanılması imkânları.

Konsolos bu sorulara bildiği nispette cevap vermeye çalışmıştır. Konsolos, Fransa'nın tebaasında bulunan Müslümanların hacca gönderilmemesi ve tarikatlar arasındaki rekabetin artırılması gerektiği yönündeki fikrini bir raporla beyan etmiştir (Kara, 1999:60).

Fransa Dışişleri Bakanlığı ile Cidde konsolosu arasında teati eden yazışmalar gösteriyor ki; Avrupalı devletler tarikatların çalışmalarının kendi tebaasında olan Müslümanları ayaklandıracağına kanaat getirmişler, bu nedenle tarikatların faaliyetlerini önlemek için tedbirler almışlardır.

1870 sonrasında Osmanlı Devleti'ne sırt çevirmeye başlayan İngiltere'nin, buna paralel olarak, İslam dünyasında görülen Pan- İslamik hareketlilikten gittikçe rahatsız olduğu bilinen bir gerçektir. İngiltere, II. Abdülhamit'in tahta geçmesiyle Pan-İslamizmin potansiyel bir güç olarak kendi çıkarlarını tehdit edeceğini düşünmüştür. İngiltere, İlk anlarda Osmanlı padişahının halifelik gücünde yararlanmaya çalışmışsa da gelişen hadiselerin endişesiyle mecburen karşı tedbirler almaya yönelmiştir.

2.1.2. Abdülhamit ve Şeyh Süleyman Efendi

İngiltere'nin en büyük korkusu, idaresi altında bulunan Hindistan'daki Müslümanların Pan-İslamik akımdan etkilenerek ayaklanması idi. İngiltere, Pan-İslamik gelişmelerin merkezi olarak nitelediği İstanbul'daki istihbarat faaliyetleri ile ciddi bir şekilde ilgilenmiştir. Bir yandan mahalli kaynaklardan bilgi almaya çalışmış bir yandan da profesyonel istihbaratçılar istihdam etmeye çalışmıştır (Özcan, 1992:204).

Emperyalizmin etkili olduğu sahalarda her devletin kendine özgü istihbarat teşkilatı bulunmaktaydı. İngilizler ise istihbaratçıların tüccar hüviyetindeki siviller olmasına dikkat etmişlerdir. Vambery gibi sahte derviş kılığıyla casusluk yapan İngiliz misyonuna Kandahar ve Kabil gibi birçok yerde rastlanmıştır (Tekin, 1992:145).

İngiltere istihbarat işlerine yoğunluk verirken, Yıldız Sarayı'nı torbalar dolusu jurnal haberiyle doldurtan II. Abdülhamit'in boş durması düşünülemezdi. Halife-padişah olan Abdülhamit İngiltere'nin hâkimiyetindeki Hindistan'a, bilgi toplaması için elçiler ve istihbaratçılar yolluyordu (Özcan, 1997; Uşaklıgil, 2003:79).

İngiltere İstanbul elçisi olan Henry Layard Pan-İslamik komplolar senaryoları yazmış ve bunları hükümetine bildirmiştir. Layard, II. Abdülhamit ve çevresindekilerin, İstanbul'da bütün dünya Müslümanlarını birleştirip ayaklandırmaya yönelik çalıştıklarını rapor etmiştir. Bu tarzdaki iddiaların doğruluğunu tespit etmek için birçok kaynaktan yararlanılarak ciddi bir araştırma yapılması gerekmektedir. Ancak aksine Layard'ın istihbaratları tek bir kaynağa dayanmaktadır. Bu kaynak da İstanbul Sultanahmet'teki ünlü Özbek Tekkesinin Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'dir..

Süleyman Efendi'nin İstanbul'daki İngiliz büyük elçiliğiyle tanışmasında, onun Türkistan ile olan bağlantısının büyük bir etkisi olmuştur. Şeyh Süleyman Efendi H.1294/1877 tarihinde resmi görüşmelerde bulunmak üzere Macaristan'a giden heyetin başkanlığına geçmiş ve Peşte'de yapılan "Turan Kongresi"ne Abdülhamit'i temsilen katılmıştır (Gündüz, 1984:225).

Şeyh Süleyman Efendi elçi olarak gittiği ülkelerde gerek görevi gerek şahsiyeti dolayısıyla büyük saygı görmüş ve geniş bir çevreye sahip olmuştur. 93 harbinden önce Türkistan'daki Rus ve Çin yayılmasına karşı Osmanlı ve İngiltere zaman zaman birlikte

hareket etmişlerdir. Orta Asya'dan gelen birçok elçi ve hacı adayı gibi Kaşgar ve Türkistan'dan gelen heyetler de Özbek tekkelerinde ikamet etmişlerdir. İngilizlerin heyetlerle görüşmelerine tekkenin şeyhi olan Süleyman Efendi'nin katılmamış olduğu düşünülemez (Özcan, 1997:205).

İngiliz Büyük Elçisi, ilk zamanlarda Şeyh Süleyman Efendi'nin bir Rus ajanı olduğunu düşünmüş ona pek güvenmemiştir. Ancak olayların gelişimi İngiliz hükümetinin yavaş yavaş Şeyh Süleyman Efendi'ye inanmasına neden olmuştur. Süleyman Efendi'nin İngilizlere verdiği raporlar arasında ağırlığı Osmanlı Devleti'nin Hindistan'a yönelik faaliyetleri ve İstanbul'daki gelişmeleri teşkil etmekteydi.

Azmi Özcan'ın "Özbekler Tekkesi Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir 'Double Agent' mı? adlı makalesinde ifade ettiği gibi Buharalı Şeyh Süleyman Efendinin bir İngiliz ajanı olduğu fikri inandırıcı değildir. Çağına göre çok gelişmiş bir hafiye ağı kuran II. Abdülhamit'in, Şeyh Süleyman Efendi'nin İngilizlerle olan görüşmelerinden haberdar olmaması pek mümkün görünmemektedir.

Padişahın, Süleyman Efendi ile ilgili görüşlerini aktardığı hatıra defterindeki beyit Süleyman Efendi'nin önemini gözler önüne sermektedir.

"Asya'da yüz-elli milyon Müslüman'ı idareleri altında tutan İngilizlerin, hilafet mevzuunda teşebbüslerinin sonu gelmiş değildir. Bu Müslümanlar üzerinde, hilafetin büyük bir nüfuzu vardı. Bunu bildiğim için İngilizleri kuşkulandırmadan, her ihtimale karşı, şeyhler, dervişler gönderip Asya'daki Müslümanları hilafete ma'nen bağlamaya hususi bir itina gösteriyordum. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin Rusya'daki Müslümanlar arasındaki yaptığı hizmetleri, bilhassa şükranla yâd ederim" (Gündüz, 1984:221).

II. Abdülhamit, hatıra defterinde övgüyle bahsettiği Şeyh Süleyman Efendi'yi Meclisi Meşayih ve Encümeni Teftişi Maarif fahri üyesi yapmış ve Çağatayca Osmanlıca sözlük hazırlamasından dolayı kendisine dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı vermiştir. Padişahın, güvenini bu şekilde kazanmış olan Şeyh Süleyman Efendi'nin elli sterlin için İngiliz ajanlığı yapmış olacağı ihtimali dahilinde görülmemektedir (BOA, İ.DH., 881, 70269).

Şeyh Süleyman Efendi'nin İngilizlere bilgi verdiğinden II. Abdülhamit'in haberi olduğu aşîkârdır. Süleyman Efendi, İngilizlere vereceği bilgileri sadık olduğu padişaha okuyup, onun onayını aldıktan sonra göndermiş olsa gerek. İngilizlerin ajan olarak seçtikleri Süleyman Efendi'nin iplerinin padişahın elinde olması ihtimali çok kuvvetlidir. II. Abdülhamit bütün dünya Müslümanlarını halifenin etrafında birleştirmenin mümkün olmayacağını biliyordu. O imparatorluğun içindeki Müslüman halkları halife teması çerçevesinde seferber etmek istiyordu. Pan-İslamizmin gücünü göstererek Avrupalı devletlerle pazarlık yapmak ve halife-padişah olarak bütün Müslümanlar üzerindeki etkisini ortaya koymak için Şeyh Süleyman Efendi'ye abartılı bilgiler verdirmiş olabilir.

Vambery de aynı dönemde II. Abdülhamit'le ilgili İngilizlere yakın şeyleri söylemiştir. Vambery de Pan-İslamizmin muazzam bir şekilde geliştiğine yönelik İngilizlere bilgi vermiştir. Vambery yoksul bir Yahudi ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Yaşamına seyyahlık, kâşiflik, dervişlik, öğretim üyeliği, yazarlık, devletlerarası arabuluculuk, casusluk gibi birçok kimlik sığdırmıştır (Vambery, 1993:7).

Şeyh Süleyman Efendi ve Vambery'nin double ajan olduğu yönündeki diğer bir benzerlik ise Şeyh Süleyman Efendi ve Vambery'nin Türkistan'a gitmeleridir. Vambery 28 Mart 1863'de Tahran'dan, Babiâli sefaretinin yardımıyla bir hacı kafilesine katılmıştır. Derviş kimliğiyle ve elinde bir Osmanlı pasaportuyla bir yabancıнын girmesinin çok zor olduğu Buhara, Semerkant ve Hive gibi merkezleri dolaşmıştır. Thierry Zarcone, "Yasak Kent Buhara" adlı eserinde Vambery'nin Buhara'ya yaptığı geziyi ayrıntılı olarak anlatmıştır. Vambery'nin, 1880 yılında ülkesine döndükten sonra II. Abdülhamit'in yanına gitmesi bir tesadüf olmasa gerek (Zarcone, 2001).

Bir süre sonra ise Vambery ile başka bir kesim ilgilenir: İngilizler. Böylece Vambery'nin İngilizlerle II. Abdülhamit arasındaki uzun serüveni başlar. Vambery İngilizler tarafından önce bir arabulucu sonra ardından bir köstebek olarak görülmüş; II. Abdülhamit tarafından ise kısa zamanda kendi safına çekilerek bazı mesajları "sahibinin sesinden" Londra'ya iletmış bir vasıtaadır (Bekiroğlu, 1995:9).

2.1.3. II. Abdülhamit'in Özbek Tekkeleri İle İlişkileri

II. Abdülhamit diğer tekkelerde olduğu gibi Özbek tekkelerini de sıkı bir denetim altına almıştır. Tekkelerin güçlenmesi için fırsat vermemiştir. Ekonomik anlamda tekkeler

devlete bağılı olduklarından, tekkelerin padişahlarla ilişkileri olumlu olmuştur. Özbek tekkeleri padişaha sadakatle bağılı olmuşturlardır.

II. Katerina'nın 1773 yılından itibaren Müslüman cemaatin varlığını resmi olarak kabul etmesi ve Müslümanların dini vecibelerini yerine getirmesine izin vermesiyle Rusya'dan gelen Müslüman hacıların sayısında hızlı bir artış olmuştur. Rusya hâkimiyet alanı içindeki Müslümanların ayaklanmasından çekindiğinden hac konusunda hoşgörölü davranmaya çalışmıştır (Brower, 1996 :567).

Bu çerçevede, Orta Asya'dan her geçen gün artarak gelen hacıların isteklerinin karşılanmasında Özbek tekkelerine büyük iş düşüyordu. Orta Asya'dan gelen hacılar Özbek tekkelerinde bir haftayla on gün arasında kalıyorlar ve kaldıkları tekkenin şeyhine hediyeler sunuyorlardı. Şeyh, muhtaç olan Orta Asyalı hacılara para yardımında bulunuyordu (Simith, 1980:138).

II. Abdülhamit Özbek tekkelerinde kalan hacıların rahat etmeleri için tekkeleri sık sık tamir ettirmiştir. Özbek tekkeleri yaptırmış olduğı tamirlerden ve kendilerine gösterdikleri ilgiden dolayı padişaha, teşekkürlerini sunmuşlardır (BOA. Y.PRK.AZJ. 18724; Y.PRK.ASK., 69, 7)

Özbek tekkelerinin merkezi konumunda olan Üsküdar'daki Özbek tekkesinin Şeyhi Edhem Efendi'nin tahsisat arttırılması isteğı ve dergâhın hazine-i hassaca tamir ettirilmesi isteğı II. Abdülhamit tarafından kabul edilmiştir (1308/1890) (BOA, İ.DH., 1218, 95389). Özbekler tekkesi postnişini Edhem Efendi, II. Abdülhamit'in bu cömertliğı üzerine kendi imal ettiğı süslemeli bir yazı çekmesini padişaha hediye etmiştir. Yazı çekmecesini çok beğenen II. Abdülhamit, bu maharetinden dolayı Şeyh Ethem Efendi'ye bir iftarmadalyası vermiştir (BOA, İ.DH., 1223, 95695).

Özellikle H.1318 tarihinde II. Abdülhamit'in Özbek tekkesi içinde yaptırmış olduğı camiden dolayı tekkenin şeyhleri büyük bir memnuniyet duymuşlar, padişaha teşekkür etmişler ve hediyeler sunmuşlardır (BOA, Y. PRK.AZJ., 41, 20; Y.PRK.ZB., 26, 41).

Özbek tekkelerinin, diğler tekkelerin yüklendiğı sosyal işlevlerin tamamını yüklendiğı, dahası Asya'nın ta ortalarından gelen Müslümanlar için misafirhane, imarethane ve benzeri işlevlerini artırmak zorunda olduğı ortadadır.

Bu nedenle, II. Abdülhamit, Belh, Buhara, Hive, Hokand ve Kaşgar ahalisinden her sene hac farızasını yerine getirmek için Hicaz'a giden fakir ve dervişlerin gidiş ve dönüşlerinde sefaletlerini ortadan kaldırıp rahatlamaları için İstanbul'daki Sultanahmet dergâhı postnişini Süleyman Efendi tarafından Cidde'de bir bina inşa ettirilmesine izin vermiştir. (1294/1876-1877) Buradan yolla çıkarak II. Abdülhamit'in hac politikasının Özbek tekkeleriyle sıkı bir ilişki içinde olduğunu ifade edebiliriz (BOA. Y.PRK. AZJ 1, 72; HR.TO 517, 37).

2.2. Hac ve Özbekler

2.2.1. İslam Terminolojisinde Hac Kavramı

Hac kelimesi çok eski bir İbranice tabir olup Aramice'de ve Sami dilinde de bulunmaktadır. Hac kelimesi İbranice'de "bir şeyin etrafında dönmek" anlamındaki **hvg** kökünden türetilmiş ve bayram anlamına gelen **hag** şekline dönüşmüştür.

Arapça'da yönelmek, gitmek, ziyaret etmek anlamına gelen hac, fıkıh terimi olarak, imkânı olan her Müslüman'ın belirli zamanlarda Kâbe'yi Arafat'ı, Mina'yı ve Müzdelif'i ziyaret edip, bazı dini görevleri yerine getirmek suretiyle yaptıkları ibadetleri ifade eder.

İslam'da, fiziksel olarak hac seyahatinin tamamlayabilecek durumda olan ve maddi durumu uygun olan her Müslüman hayatında bir kez Mekke'ye gitmek zorundadır. Hac ziyareti sadece Müslümanlarca gerçekleştirilen bir ibadet değildir. Kutsal mekânların ziyaret edilmesi tarih boyunca kabileci, milli ve evrensel bütün inançlarda mevcut olmuştur (Harman, 1996:382).

İslam'dan önce de Mekke'deki Kâbe'ye hac ziyareti yapılmaktaydı. İslam'da haccın Hz. Âdem dönemine kadar uzanan bir geçmişi vardır. Haccın yapıldığı yer ve İslam'ın kıblesi olan Kâbe, Hz. İbrahim tarafından yapılmıştır. Hz. İbrahim insanların hac ibadetini yapmaları için Mekke'ye davet eden ilk peygamberdir (Bahattin, 1963:42).

2.2.2. Hacıların Koruyucusu Osmanlı

Osmanlıların 1517'de Hicaz'ı devir almalarıyla birlikte, bütün İslam dünyasını ilgilendiren hac organizasyonun sorumluluğunu da yüklenmiş oldular. Osmanlı Hz.

Peygamber'in sünnetine uyarak hac yöneticiliği (Emirülhac) işini yürütmüştür (Özcan, 1996:403).

Halife olan Osmanlı padişahının sorumluluklarından birisi de Suriye ve Arap çöllerini aşan hacıları korumaktı. Osmanlı padişahının meşrutiyet iddiası hacıların koruyucusu olmasına bağlıydı (Faroqhı, 1995:58).

Fakat Osmanlının bir prestij meselesi haline getirdiği hacıları koruma ve Mekke'ye ulaştırma görevi Osmanlı imparatorluğunun büyüklüğü, son derece zor yol koşulları, salgın hastalıklar ve bedevi saldırıları düşünülürse hiç de kolay değildi.

2.2.3. Kutsal Topraklara Giderken Yapılan Törenler

Osmanlılar Hicaz'ı devraldıktan sonra diğer İslam hükümdarları gibi, bu kutsal yerlerde oturan fakirlere, Haremeyn-i Şerifeyn'de hizmet eden din görevlilerine, emirlere her sene hac mevsimi yaklaşınca çeşitli hediyeler ve para gönderirlerdi. Bu davranışlar kendilerinin şan ve otoritesini simgeliyordu.

Hac mevsiminde kutsal topraklara gönderilen bu hediye ve paraya “Surre-i Hümayun” denirdi. Surre-i Hümayun kervanlarla Mekke ve Medine halkına yollanırdı. İstanbul, Şam ve Kahire'de hacca gidiş ve dönüş sırasında halkın seyredbildiği çeşitli törenler yapılırdı. Surre-i Hümayun Receb ayının 12. günü İstanbul'dan hacı kafilesi ile yola çıkartılırdı (Atalar, 1991:93).

Halid Ziya Uşaklıgil, Surre Alayı'nın yola çıktığı günden şöyle bahsediyor:

“Evkaf Nezareti bir sure emini intihap (seçerdi) ederdi. Bu vazifeye tayin edilen zatın elbette birçok menfaatleri olurdu. Emin tayin edildikten sonra gönderilecek para, altın ve gümüş meskûkât (madeni paralar) şeklinde gayet kavi (sağlam) torbalara yerleştirilir, bağlanır, mühürlenir ve bu kıymetli hamule (yük) bir deveye yüklenirdi. Asıl merasimin kahramanı bu deve idi. Bittabi o en yakışıklı ve en güzel olanlardan seçilir ve ne kadar mümkünse o kadar donatılır, süslenirdi. Öyle ki lüzumundan fazla takıştırılmış, hadden aşırı (haddinden fazla) süslü püslü kadınlar için “surre devesi” demek halk lisanında sık sık tesadüf olunan bir tabir idi.

Bu merasim Dolmabahçe Sarayı'nda yapılırdı, Hünkâr o sene Yıldız'dan Dolmabahçe'ye indi; süslenmiş deve önde, sure emini, etrafında icap eden memurin ve hademe, çanlarını çala çala sarayın bahçesinde ağır ağır baygın gözleri ile cereyan eden râsimenin (törenin manasını anlamaya çalışıyor zannedilir bir merak ile üç kere çark çevirirdi. Hünkâr vükela'sı (bakanları), yukarı katta haremden gelmiş kadınlar, kalabalık bir hüzzar (katılımcı) kütlesi, bütün cazibesi ve devenin salına salına gezinmesinden, ve çanlarının kulakları yırtan tıngırtısından ibaret olan bu râsimeyi temaşa ederler; nihayet bir saatten fazla süren bu merasimden herkes

memnun yolla çıkarlardı: Yola?... yani Üsküdar’a geçerlerdi” (Uşaklıgil, 2003:601-602).

Surre Alayı Üsküdar’a geçince İbrahim Ağa Çayırı’nda bir tören daha yapıldı. Bu mahal hacıların akrabalarına veda ettikleri yer olduğundan “ayrılık” adıyla şöhret bulmuştu (Atalar, 1991:106).

2.2.4. Kervanlar Eşliğinde Hacca Gidiş

Hacı uğurlaması gelenek haline getirilmiş sosyal kökenli bir törendir. Bu tören hacının evinden itibaren başlamaktaydı. Hicaz’a gidiş günü gelince hacının evinde akrabaları, eş dost toplanır, dua okurlardı. Hacı adayı dışarı çıkar çıkmaz su gibi akıp gitmesi için sokak kapısından dışarıya su dökülürdü (Alus, 1951:427).

Hac kervanını uğurlamaya gelenler birlikte yemek yedikten sonra camiye giderlerdi. Cami çıkışı hacı adayı, yaşlılardan başlayarak tüm gelenlerle vedalaştıktan sonra mezarlığa kuran okunmaya gidilirdi (Özbilgen, 2003:521).

13. yüzyıldan itibaren hacı adaylarının sayısının artması nedeniyle sistemli bir yürüyüş zorunlu hale gelmiştir. Mekke-İstanbul arası hac yolculuğu gidiş-dönüş yaklaşık 8 ayı bulmaktaydı. Hac yolculuğu at, katır, deve sırtında kervanlar eşliğinde yapılmaktaydı. Osmanlı hacıların Mekke’ye en güvenli yollarla ulaşmaları için kervan yolculukları organize etmiştir (Özcan, 1996).

Getirilen sistemle zenginler kervanın en güvenli yerleri olan önünde veya ortalarında, yoksullar ise en tehlikeli yer olan sonlarda yolculuk etmekteydiler. Kervanın en başında çöl şartlarına aşina kılavuzluk yapan bedeviler bulunurdu. Onları sakalar ve ileri gelenler izlerdi. Ardından kervanın taşıdığı para yer alırdı. Kervanın parası Mekke ve Medine halkına yapılan bağışları, hacılara çeşitli hizmetler veren bedevilere verilecek ödemeleri içerirdi. Değerli mallar taşıyan tüccarlar güvenlik açısından hazinelerin yakınında yolculuk ederlerken sıradan hacı adayları kervanın sonunda yer alırlardı (Faroqhi, 1995:36).

Kervanlara asayişi düzeni sağlayan sayısız memur eşlik etmekteydi. Hac için Mekke’ye giden kafilenin reisi Emirü’l-Hacc, kervanla birlikte yolculuk ederek kervanın güvenliğini sağlayan bedevilere yapılacak ödemelerden sorumlu kumandan kethüdası, hacı adayları arasındaki anlaşmazlıkları çözen kadılar, vasiyetlerini yazdırmak isteyen

hacı adaylarına şahitlik yapmak için tanıklar ve resmi yiyecek, yem, su stoklarının denetiminden sorumlu memurlar, surrenin Hicaz'a salimen vardığını ve oradan döndüğünü padişaha bildirmekle yükümlü olan müjdeciler ve tabip bulunmaktaydı (Faroqhi, 1995:37; Atalar, 1991:182).

Osmanlı hac yolculuğu sırasında bedevilerden yardım alıyordu. Hizmetleri karşılığında bedevilere ödeme yapıyordu. Yolculuk uzun sürdüğü ve çöllerde yapıldığı için yiyecek ve su sıkıntısı oluyordu. Bedeviler hacılara yolculuk esnasında yiyecek getiriyor, hacıların su ihtiyaçlarını karşılıyor, çeşitli yağma hareketlerine karşı hacıları koruyorlardı. Zamanında ödeme yapılmassa, fermanlarda zaman zaman “asi Arap” olarak anılan bedeviler yağma hareketlerinde bulunuyorlardı (Özcan, 1996:403; Faroqhi, 1994:216).

Osmanlı Devleti birçok devletle savaştığı dönemlerde hacılara ve hac yollarının güvenliğine yeterli ilgiyi gösteremiyordu. Bu dönemlerde hacıların güvenliği büyük tehlikeye giriyordu. Hacılar Bedevi saldırılarına maruz kalıyor. Şeriflerin insafına göre hareket ediyorlardı. Hacılar ve Bedeviler arasında iyi belgelenmiş çatışmalar 1683–1699 yıllındaki Osmanlı-Harsburg savaşları sırasında çıkmıştır. Merkezi yönetim hacı adaylarını çok az koruyabilmiş, şerifler ve bedevileri de çok az denetleyebilmiştir (Faroqhi, 1995:73).

2.2.5. Hac Yollarındaki Salgın Hastalıklar

Bilimin ve tıbbın gelişemediği devirlerdeki en büyük felaketlerden birisi de salgın hastalıklar olmuştur. 14. yüzyılın ortasından itibaren Orta Asya'dan güneye ve batıya yayılan bir veba salgını önce Ön Asya'ya, oradan da Avrupa'ya sıçramıştır. Avrupalıların “Kara Ölüm” adını verdikleri bu eşi görülmeeyen salgın, geçtiği yerlerde milyonlarca insanı öldürmüştür.

19. yüzyıla kolera hastalığı damgasını vurmuştur. Osmanlı Devleti, Doğu-Batı ulaşımının kavşağında yer alması nedeniyle, bütün kolera salgınlardan etkilenmiştir. Osmanlı Devleti bir ara hacıların Hicaz'dan hastalığı yaydığı gerekçesiyle kolera odağı olarak bile itham edilmiştir.

Hicaz'daki kolera salgını 1831 yılından itibaren seksen beş sene zarfında yirmi iki defa görülmüştür. Hicaz'da en fazla tahribatı 1881–1895 yılları arasında yapmıştır

(Sarıyıldız, 1992:18-19). Özellikle 1893 yılında Hicaz ve dört yıl sonra Bombay’da ortaya çıkan kolera salgını ile hacıların sayısı neredeyse yarıya inmiştir (Brower, 1996:570).

“Bütün Müslümanların koruyucusu”, olduğu mesajını vermeye çalışan Osmanlı padişahlarının salgın hastalıklara karşı kayıtsız kalmaları beklenemezdi. Hacıların sağlık sorunlarıyla ilgilenmemesi halife olan Osmanlı padişahının prestijini sarsabilirdi.

Bu nedenle Osmanlı Devleti koleranın yayılmasını engellemek için birçok tedbir almıştır. Mesela, H. 1310/1892 senesinde Yemen sahilindeki Hudeyde’nin karşısında bulunan Kamran adasına Bombay’dan gelen ve içinde 1050 kişilik Hind ve Buhara hacısı bulunan gemideki bir kişide kolera vakası görülmüştür. Şüpheli hastalar bulunduğundan hacılar karantinaya alınmış ve gemi İstanbul’a geldiği günlerde hükümet tarafından hacılar hastalık kapmasın diye gerekli tedbirler alınmıştır (BOA, YPRK.SH., 4, 17).

El-Hacc Hafız Davud, deniz y olculuğunda karantinayı özetle şöyle anlatmıştır:

“Bu nöbeti de savmak için sabırla katlanmak zaruridir. Büyük zambuklara yolcular doldurulur vapurları çekilerek iskeleye çıkarılır. Buhur, tütsü, ma (su), keselerinin bulunduğu yerlere götürülür oralarda soyundurularak uzun bir gömlek giydirilir. Elbiseler sarılarak tütsü makinesine atılır ve yolcularda su buharından geçirilir. İş bu makineler 120 derece-i hararetde buharı çıkarıp yolcuların üstlerine o dumanlı sudan serpilir ve elbiseleri dahi o sıcak su içinden geçerek 20 dakika makinede durarak temizlenip çıkarılır ve sahiplerine verilir. Temizlenen eşya şimendifer vapurlarına yüklenir. Eza denilen yerlerde dikilmiş çadırlara gidilir. Vapurlara binilip, Süvey’şe gelinir. Beyrut tehaffuz-hanesinde beş gün kadar karantinada bekletilir” (Atalar, 1991:230-231).

Salgın hastalık müddetince kabirlere, umumi abdestehanelere sönmemiş kireç attırılmış, kükürt ve köpükten oluşan buhurlar yaptırılıp halka dağıtılmış fakir hacılar için hastaneler tertip edilmiş ölenlerin ve hastaların elbise ve eşyaları yaktırılmış, zararlı yiyecekler ortadan kaldırılmış, hastalıkların görüldüğü şehirlerdeki hacıların bir an önce bölgeden uzaklaşmaları için tren sayıları artırılmış ve beldenin temizliği sağlanmıştır (Sarıyıldız, 1992:19; BOA, DH.İD., 4-1, 43).

2.2.6. Hac Güzergâhı Üzerindeki Özbek Tekkeleri

Osmanlı Devleti, İslam’ı yaymak ve Müslümanların hac farizalarını yerine getirmeleri için bütün yolları denemiştir. Osmanlı Devletinin kurulmasında ve gelişmesinde,

toplumsal yapısının, kültürel özelliklerinin olgunlaşmasında, bulunduğu topraklarda kök salmasında tekke zaviyeler ve medreseler önemli bir yer teşkil etmişlerdir.

Tekkeler halkı devletle ısındırma fonksiyonları icra ediyorlardı. Bu özellikleriyle halkın devletle kaynaşmasının en önemli merkezlerinden biri haline gelmişlerdir. Devlet tekkeler vasıtasıyla yönettiği halkı tanıyor, onların durumlarından haberdar oluyor ve taleplerine cevap veriyordu.

Tekkeler bir ayna gibi halkın düşüncelerine ışık tutuyordu. Tekkelerden gelen talepler halkın talepleri olduğu için tekkelerin isteklerini karşılamak bir yandan halkın isteklerini karşılamaktı. Bu nedenle Osmanlı, tekkelerin kurumsal yaşantılarını sürdürmesine önem vermiştir. Tekkelerden gelen taleplerle yakından ilgilenmiştir (Sofuoğlu, 2007:7).

Bu talepler arasında hac ibadetinin ifası sırasında hacı adaylarının karşılaştıkları zorlukların giderilmesi vardı. Osmanlıların Arap topraklarını feth ederek Haremeyn'in koruyucusu haline gelmeleri ile 16. yüzyılın başlarında geniş katılımlı bir İmparatorluk hac yolu inşa etmişlerdir. Orta Asyalı Nakşibendîler İstanbul üzerinden geçen dolambaçlı bir güzergâh izlemeye başlamışlardır (Gall, 2005:171).

16. yüzyıldan itibaren hac kervanlarının Mekke'ye güven içinde gidip gelmeyişi Osmanlı tahtında oturan padişahı, ciddi bir siyasal sorumluluk altına sokuyordu. Osmanlı imparatorluğunun meşruiyet iddiası hacıların koruyucusu olmasına bağlıydı. Devletin başı olan padişah aynı zamanda halife sıfatıyla Müslümanların lideri olduğu için hacı adaylarının ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydı. Bu nedenle hacı adaylarının karşılaştıkları zorlukları ve ihtiyaçlarını tekkeler vasıtasıyla öğreniyor, hacı adaylarına hizmeti yine onlar vasıtasıyla yapıyorlardı.

Bu tekkeler içinde hac görevlerini ifa eden hacılara yardım eden Orta Asya kökenli Özbek ve Buhara tekkelerinin önemi büyüktür. Osmanlının manevi desteğini aldığı bu tekkelerin Anadolu'nun Türkleşmesine büyük katkıları olmuştur. Osmanlıda faaliyet gösteren tekkelerin büyük bir çoğunluğu Orta Asya kökenliydi. Müslümanların halife Sıfatıyla lideri olan padişah kendi toprakları dışında ve kendi vatandaşı olmayan Müslümanların sempatisini kazanmasının bir yolunun da Orta Asya'dan Çin'den gelen hacı adaylarının isteklerinin karşılanması olduğunu düşünüyordu. Bu amaçla hacı

adaylarına konaklamaları için yer tahsis ediyor ve yol masrafları için para veriyordu (Sofuoğlu, 2007:8).

Osmanlı özellikle Orta Asya'dan gelen hacıların barınma ve yemek ihtiyaçlarının karşılanması için Özbek tekkeleri kurmuş ve sayılarını her geçen gün artırmıştır. Buharalı hayırseverler tarafından inşa edilen bu tekkeler hac güzergâhlarında belirli aralıklarla kurulmuştur. Hacılar isterlerse burada konaklayabilirler isterlerse uzun ve çileli seyahatleri içinde bu şehirlerde kaldıkları süreyi uzatabilirlerdi (Gall, 2005:171).

Kervanlar mutlaka devlet tarafından tespit edilen güzergâhlardan gitmek zorunda idiler. Her istediği yerde duramazlardı. Daha önceden tespit edilmiş olan konaklama yerlerinde kervansaraylarda, tekkelerde konaklardı. Özbek tekkeleri işte bu konaklama yerlerinde kurulmuşlardır. Buhara Tekkesi olarak da anılan Özbek tekkelerinin bir kısmı çöl aşan kervanlara, bir kısmı da halifeyi görmek için İstanbul'a uğrayan hacılara hizmet verirdi (Özvar, 2005:121).

Özbek tekkeleri, 1773'te II. Katerina Müslüman cemaatin varlığını resmen kabul eden ve temel dini vecibelerini yerine getirmelerine izin veren dini bir hoşgörü fermanı yayınlaması ile bütün hac güzergâhını kaplayacak şekilde genişlemiştir. Katerina'nın yayınladığı bu fermanla Rusya'nın hâkimiyeti altına giren beş milyon Müslüman'ın büyük bir bölümü hac ibadetini yapmak için yola çıkmıştır (Brower, 1996:567).

Orta Asya'nın şehirli ve köylü nüfusu arasında İslam kök salmıştı. Orta Asya'da İslam'ın yayılmasında ve Rus baskısına karşı Nakşibendî tarikatı etkili olmuştur. Daima ilkeli olması ve resmi ulema karşısında sadeliği ile tanınan tarikatın ihtiyaçları ve müritleri bölgenin dini yaşamının ciddi bir şekilde korunmasına yardım etmişlerdir. Nakşibendî öğretisi sufi okullar ve tarikatlar aracılığıyla Orta Asya'da gücünü korumuştur. Nakşibendîler, Osmanlı imparatorluğu bünyesindeki İslami kurumlarla yakın ilişki kurulmasını sağladılar. Türkistan'daki İslam çok somut bir güç olup Rus hükümdarlığına karşı sürekli bir direniş kaynağı haline gelmiştir (Bukharaev, 2002:403).

İlk Türkistan genel valisi Mikhail Von Kaufman dini liderlerin ve Nakşibendîliğin halk üzerindeki desteği ve kabulü ortadan kaldırılsa İslam'ın nüfus üzerindeki etkisinin, kaçınılmaz bir şekilde ortadan kalkabileceğini iddia etmekte idi. Bu nedenle şeyhülislamılığı ilga etmiş, hacca özel hatta simgesel bir statü atfetmiştir. Tüm Türkistan

Müslümanlarına imparatorluk içinde ve dışında Müslüman kutsal topraklarına seyahat etme hakkını vermiştir (Brower, 1996:569).

Rusya'nın Müslüman cemaate karşı takip ettiği bu zorunlu hoşgörü siyasetinden dolayı kutsal topraklara gelen hacıların sayısı her geçen gün artmıştır. Bu durumda Osmanlının hacı adaylarının taleplerini karşılamada zorlanmasına neden olmuştur. İşte bu dönemde tekkeler ayrı bir önem verilmiştir. Özbek tekkeleri Osmanlının yükünü bir nebze de olsa hafifletmişlerdir.

İmparatorluğun tamamında bulunan kervan yolları: 1- Şam'dan Mekke'ye, 2- Mısır'dan Mekke'ye, 3- Aden'den Mekke'ye, 4- Amman'dan Mekke'ye, 5- Lahsa yolu, 6- Basra yolu, 7- Bağdadan Mekke'ye olmak üzere yedi tane idi (Atalar, 1991:129).

Bir kervan günde ortalama 8 saatlik yol giderek, günde 35–40 km'lik yol alıyordu. Bu nedenle kervanların güzergâhları üzerinde her 30 km'de bir han veya tekke bulunurdu (Özergin, 1970:37). Özbek tekkeleri her 30 km'de bir olmasa da hac güzergâhındaki önemli şehirlerde kurulmuştur. Üsküdar'daki Özbek tekkesi hac ibadeti için halifeden izin almaya gelen Özbeklerin konaklayacak bir yerleri olmamasından dolayı padişahın isteği üzerine kurulmuştur. Hacıların toplanma merkezi olan Üsküdar'daki tekkeden başka Sultanahmet'te, Eyüp'te ve Beylerbeyi'nde Özbek tekkeleri bulunmaktadır.

Osmanlı padişahının halife sıfatına sahip olması İstanbul'a gelen hacıların sayısının artmasına neden oluyordu. Osmanlı döneminde dünya üzerindeki Müslümanlar genellikle hac farizalarını yerine getirmek için çıktıklarında ve hacdan döndüklerinde İstanbul'a uğrarlardı. Müslüman dünyasının dini lideri olan halifeyi görmek isterlerdi. Halifeyi görmek hac ibadetinin bir parçası gibi düşünülüyordu. Mesela, H.1334 yılında Çin ve Buhara Müslümanlarından olup hacdan dönen 50 kişilik bir hacı gurubu halifeyi ziyaret etmişlerdir. Bu grup, 1. dünya savaşından dolayı evlerine geri dönememiştir. Padişah İstanbul'da mahzur kalan hacıların masraflarının karşılanması ve evlerine sevk edilmeleri için yardım edilmesine karar vermiştir (BOA, MV., 199, 139).

Özellikle Eyüp'teki Özbek tekkesi, hac için yola çıkan Orta Asyalı hacıların misafir edilmesi işleyişi ile ön plana çıkmıştır. Dönemin adetlerine göre Müslüman ahalinin halifeleri olan padişahdan hacca gitmek için izin almaları gerekmekte, Eyüp Sultan Camiine cumaya gelen padişah da sembolik olarak bu izni vermekte idi.

Eyüp'teki Özbek tekkesi, İstanbul'daki diğer Özbek tekkelerine göre hem daha merkezi bir konumda olması, hem de padişah'tan hacca gitmek için gerekli olan izni verdiği yer olan Eyüp Sultan Camii'nin yakın olmasından dolayı Orta Asya'dan gelerek hacca giden hacıların konakladıkları mekân olarak ön plana çıkmıştır (Ersen ve Ulukan, 2005:139).

Buhara ve Orta Asya, Mısır, Hindistan, Çin, Afrika ve Afganistan gibi ülkelerden gelen hacıların sayısı, erkek nüfusun yanlarında olan kadın ve çocukları da ekleyecek olursak rahatlıkla çeyrek milyon insanı geçiyordu. Hac mevsiminde de kaba saba mongoloid fiziki görüntüleriyle Buharalılar fazla kalabalık olmasalar da Mekke'nin en baskın unsurlarından biri idiler (Eldon, 1929:273).

Hacı gruplarından biri olan Orta Asyalılar hac ibadetlerini ifa ederlerken Mekke ve Medine'deki Özbek tekkelerinde ikamet ediyorlardı. Orta Asya kültürünün Osmanlı'daki temsilcisi olan Özbek tekkeleri Türkistan'dan gelen hacıların kendilerini evlerindeymiş gibi hissetmelerini sağlamakta idi.

Hac güzergâhlarından bir kısmı Arap topraklarından geçmekte idi. Bağdat, Cidde, Kudüs, Mısır, Halep gibi Arapların çoğunlukta yaşadığı bölgelerde de Özbek tekkeleri kurulmuştur.

Özellikle Mısır, Faslı Müslümanların hacca gidişlerinde ve dönüşlerinde uğrak yerleri idi. Mısır, Kuzey Afrika ile Ortadoğu İslam toplumları arasındaki iletişimin sağlamasında büyük rol oynamıştır. Hacılar Mısır'ı sadece geçiş olarak kullanmazlar, orada bir müddet dinlenirler, ticaret yaparlar veya bir süre ilim tahsis ederlerdi. Hacıların sayısı kabarık olduğundan onların ihtiyaçlarını karşılamak için birçok han, hamam, tekke yapılmıştır. Özbek tekkesi de Mısır'da misafirhane görevi görmüştür (Bilge, 1992:51).

2.2.7. Kutsal Topraklardan Surre Alayının Dönüşü

Müjdecibaşılar, hacıların Mekke'den sağ salim dönmekte oldukları haberini bildiren Mekke şerifinin, Şam valisinin mektuplarını ve Şam kadısının hüccetlerini sadrazama bildirirlerdi. Sadrazam tarafından müjdeli haber padişaha ulaştırılırdı (Özbilgen, 2003: 518).

Tören hazırlıklarına hacı dönmeden başlanırdı. Hacının odası yeşile boyanır, her yana yeşil örtüler serilirdi. Hacı gelince elinin içi öpülürdü. Gelenlere “gül yağı” dökülür, Kabe’den getirilen zemzem suyu, hacı yüzüğü gibi hediyeler dağıtılırdı (Özbilgen, 2003: 521).

Hacdən sonra Surre Emīni, Şam kervanıyla döner Mekke Emiri’nin Arapça bir namesi ile padişah, sadrazam ve diğer devlet erkânına gönderdiği hediyeleri verirdi. Surre-i Hümayun Alayı ile mahiyetindeki hacıları karşılamak üzere bir miktar asker gönderilirdi. Surre Emīni’nin getirdiği Mekke Emiri’nin namesi, Türkçe’ye çevrilir, padişaha sunulurdu. Mekke Emiri güvendiği bir adamını Surre Alayı ile yollardı. Bohça ile İstanbul’a gelen adam padişaha hediyeler verirdi. Şerbet, kahve, buhur töreni yapılır ve. Emir in gönderdiği adam başta olmak üzere görevlilere hilat giydirilirdi (Atalar, 1991:166-167).

BÖLÜM 3: DİN VE GELİR KAYNAKLARI

3.1. Özbek Tekkelerindeki İnanç, Ayin ve İbadetler

3.1.1. Nakşibendîliğin Tasavvufi Doktrinin Oluşum Sürecindeki Etkileri

3.1.1.1. Ahmet Yesevi Kültü

Özbek Tekkeleri Nakşibendî Tarikatının Halidiye koluna bağlıdırlar. Özbek tekkelerinin tasavvufi doktrinin oluşum sürecini daha iyi anlayabilmemiz için Nakşibendîliğin tarihsel süreçte nasıl geliştiğine incelememiz gerekmektedir.

14. yüzyılın ikinci yarısında Muhammed b. Muhammedü'l-Buharinin, Buhara'da kurduğu Nakşibendîlik merhum Fuad Köprülü'nün ifadesiyle, Maveraünnehr'in büyük İslam merkezlerindeki Sünni-İran kültürünün Türk-Moğol paganizmine karşı bir aksülameli olarak tarih sahnesine çıkarken, buralarda şöhreti çok yaygın bir evliya hüviyetiyle yaşamakta olan Ahmet Yesevi'nin hatıralarından geniş ölçüde yararlanmıştır (Ocak, 2005:39).

Orta Asya'da Nakşibendî'ye tarikatı gibi birçok tarikat kendine Ahmet Yesevi kültürünü temel almıştır. Çünkü Orta Asya sufiliğinin temeli Ahmet Yesevi tarafından o kadar güçlü bir şekilde atılmıştır ki, sonraki her sufi cereyan mutlaka kendisini bu temele oturtmak zorunda kalmıştır. Ahmed Yesevi'nin etkileri ve Yesevilik kültürü aradan geçen yüzyıllara rağmen daha da güçlenerek özellikle Orta Asya'dan günümüze kadar canlı bir şekilde gelmiştir (Ocak, 2005:40).

Nakşibendîliğin Hoca Ahmet Yesevi ile alakalı sayılması tarikatın piri Hoca Bahau'ddin Nakşibendî lakabıyla tanınmış Muhammed b. Muhammedü'l-Buharinin, Yesevi şeyhlerinden "Kasam Şeyh" ve Halil Ata ile bir müddet beraber bulunarak onlardan feyz almasından dolayıdır (Köprülü, 2003:125).

Hoca Bahau'ddin Nakşibendî'nin Yesevilik ile ikinci bir alakası da, yine Yesevi şeyhlerinden Halil Ata'dan nasip aldığından dolayıdır. Kendisi onunla konuşmasını bizzat şu suretle anlatıyor:

—Rüyamda beni bir dervişe ısmarladıklarını gördüm ve uyandım yüzü iyice aklımda kalmıştı. Büyük annem salihattandı. Rüyamı ona anlatım.

—Ey oğul sana Türk şeyhlerinden nasip erişse gerek! Dedi. Hep o dervişini düşünüyorum ve istiyordum. Bir gün Buhara çarşısında rastladım ve tanıdım. Sordum adı Halil’imiş. Lakin görüşmek kısmet olmadı. Evime döndüm. Akşam olunca bir derviş gelip onun beni istediğini haber verdi. Varıp gittim. Maksadım, o rüyayı kendisine anlatmaktı. Hemen:

—Aklında olan şeyi biliyorum, boşuna anlatma. Dedi. Bunun üzerine sohbetine meylim ziyade oldu. Bu sohbetlerde büyük haller ve acayip şeyler gördüm. Sonunda bir gün Halil Ata Maverünnahr hükümdarı oldu. Ben de maiyetinde kaldım. Bana baba gibi davranır, bazen okşayıp ve bazen azarlayarak sohbet adabını öğretirdi. Kendisinden bana çok şeyler erişti. Böylece altı yıl hizmetinde bulundum ve sohbetinde mahremi oldum. Her zaman:

—Bana hak rızası için hizmet eden, halk içinde ulu olur! derdi (Sertoğlu, 1976:21).

Hoca Bahau’din Nakşibendî’den sonra Nakşibendîlik, Maverünnahr ve Horasan Türkleri arasında çok yayılmış, Yesevilik nüfus sahasını bir bakıma daraltmıştır; ancak Nakşibendîlik genel hatları itibariyle Yesevilikten pek farklı olmadığından, Orta Asya’da çok kısa zamanda yayılmasını Yeseviliğin zemin hazırlamasına borçludur. Yesevilik tek başına varlığını sürdürmekle beraber diğer tarikatlar içinde de eritilmiştir (Köprülü, 2003:127).

14.yüzyılın son çeyreğinden itibaren Nakşibendîlik Yesevilik’i tamamen kendi içinde eritmeye başlamış, Yesevi geleneklerine kendi yapısına uygun yepyeni bir biçim ve muhteva kazandırmıştır. Özbek tekkelerinde Bahau’din Nakşibendî tarikatının örtüsü altında, Yeseviye kültürü hayatını devam ettirmiştir (Zarcone, 1993:19).

3.1.1.2. Divan-ı Hikmet

Divan-ı Hikmet, Ahmet Yesevi’nin hikmetlerini içine alan mecmuanın adıdır. Divan-ı Hikmet’in şimdilik ismini bilmediğimiz bir Yesevi tarihçisi tarafından kaleme alınmış olması muhtemeldir. Büyük bir ihtimalle bir destancı, Ahmet Yesevi’nin efsanevi hayatını, dini-tasavvufi düşüncelerini, görüşlerini, telkinlerini onun dilinden nakil ederek, bu eseri vücuda getirmiştir. Muhtemelen bu nakletmeler, nesiller boyu şifahi olarak, ağızdan ağza devam ederken yazıya geçirilmiş olmalıdır (Diriöz, 1993:95).

Messeret Diriöz’ün tespit ettiği en eski nüsha, Macar Akademisi’nin yazma koleksiyonları arasında bulunan Divan-ı Hikmet’tir ki, kayıtlara bakılırsa R. 1712 tarihinde istinsah edilmiştir (Diriöz, 1993:94). Nakşibendîliğin 14’üncü yüzyılın son

çeyreğinden itibaren Yesevilik'i tamamen kendi içinde eritmeye başladığını, Yesevi geleneklerine kendi yapısına uygun yepyeni bir biçim ve muhteva kazandırdığını daha öncede ifade etmiştik. Bu nüshanın Nakşibendilik'in Ahmet Yesevi'nin hikmetlerine yepyeni bir muhteva kazandırdığı bir dönemde kaleme alındığı muhtemeldir.

Buradan yola çıkarak Ahmet Yesevi'nin dini-tasavvufi düşüncelerini içeren Divan-ı Hikmet 12. yüzyılın popüler İslam'ını değil, 13. yüzyılda başlayan Moğol istilasının estirdiği yeni Şamanizm rüzgârlarına karşı İslam'ı savunmaya çalışan 15. yüzyıl Nakşibendî düşüncelerini yansıtmaktadır (Ocak, 2005:35).

Özbek tekkeleri de Nakşibendî tarikatına mensup olduklarından Ahmet Yesevi'nin tasavvufi düşüncelerini içeren Divan-ı Hikmet'i mukaddes bir kitap olarak görmüşlerdir. Özbek tekerklerinde Nakşibendîlik örtüsü altında Yesevilik kültürü devam etmiştir.

3.1.2. Nakşibendî Tarikatındaki Esaslar ve İbadet Şekilleri

Buhara'ya beş kilometre uzaklıktaki Kasr-ı Arifan kasabasında doğan Hoca Bahaü'ddin Nakşibendî önce Yesevilik görüşlerini benimsedi, Kuran, hadis, tasavvuf gibi dini konularda bilgiler edindi, sonra kendi adıyla anılan tarikatı düzenleme işine girdi (Küçük, 1976:96).

Nakşibend, Farsça nakış yapan demektir. Bu adı kalbi işlediği, kalbin üzerine nakış yaptığı için almıştır. Tarikat Nakşibendî adını almadan önce: Sıddıkiye, Tayfûriye, ve Haceganiye, Ahrariyye, Müceddidiyye, Mazhariyye ve Halidiyye gibi çeşitli adlarla anılmıştır. Nakşibendî'ye ismi günümüze kadar gelmekle beraber yanına büyük mürşitlerin isim veya lakapları da eklenmiştir.

Şöyle ki Ahmed Faruk zamanında “Nakşibendî'ye Ahrariye”, Muhammed Dehlevi Halidi zamanına kadar “Nakşibendî'yi Müceddidiyye” ve daha sonra “Nakşibendî'yi Halidiyye” isimlerini almıştır (Kara, 2003:230).

Sünnilik ilkelerine bağlı olan Bahaü'ddin Nakşibendî oruç zekât, hac gibi görevlere Tanrı adlarını anarak derin düşünceye dalma anlamına gelen “anış” eklemiştir. “Hatm-i Hacegan” adı verilen bu anış Nakşibendî tarikatının görüşünü benimseyen tekkelerde, toplu olarak Pazartesi ve Cuma günleri, yatsı namazından sonra düzenlenirdi (Aydın, 1996:250).

Nakşibendî tarikatında çok sağlam iki esas vardır. Birinci esas, tam olarak Hz. Muhammed’e uymak onun yolunu izlemektir. İkinci esas ise; kâmil şeyhe bağlılıktır. Şeyhe bağlılık ve sevgide zorlama olmaz (Hâni, 2003:21)

Nakşibendî tarikatının kendi içinde uyguladığı bazı kuralları vardır. Kuralları tarikata girmekle başlar. Bu topluluğa girmek isteyen kişi şeyhin evine gider ve ona niyetini anlatır. Tarikata girme onayını alan kişi abdest alıp şeyhin elini öper. Şeyh eliyle isteklinin dizine dokunur ve “Fatıha süresini” okur. İstekli kişi evinde yirmi beş İstiğfar, üç Salâvat, üç İhlâs, bir Fatıha sonra Lâilâhe illallâ” çeker ve her soluk alışverişte “Allah”der. İçe kapanma döneminde ise kişi dudaklarını oynatmadan “Allahümme illallah” der.

Nakşibendilikte beş aşama vardır. Her aşamanın bir rengi vardır. Yeşil (ehva), siyah (hafi), beyaz (su), kırmızı (ruh), sarı (kalp). Tarikata girmek için bu beş aşama geçildikten sonra fenafilresül (peygamber yolunda yok olmak) gelir. Daha sonra “sır murakabesi”, “ruh murakabesi”, “hak murakabesi”, “ihfa murakabesi” gibi dört içe kapanış biçimi gelir. Bütün bu aşamaları geçen kişi iç olgunluğa ulaşır. Nakşibendilikte bunlara Nakşi dersleri denir. Bütün bunlarda amaç, tanrısal gerçekliğe varmak, geçici varlıklardan uzaklaşmak, dinsel evrende ölümsüzlüğe ulaşmaktır (Aydın, 1996:252-253).

Şeyh Molla Abdurrahman-ı Câmî’ye Nakşibendi tarikatını överken Farsça olarak şu beyitleri söylemiştir:

“Nakşibendîlik için vardır acayip bir belirti.

Gizli sırları hidayet nuruyla aydınlatır o

Sohbetiyle halk yolcusunun kalbini temizler

Riyâzetle, halvetle, himmetle gayret eder o

Bir tamahkâr kişi onların yerine göz dikse bile

Nakşibendîliğin yüce silsilesine bağlıdır o

Anlayışı az olan Nakşibendîliğin eksigini söylese de

Ağzım böyle bir şey söylemekten Allah’a sığınır” (Hâni, 2003:24).

3.1.3. Nakşibendîliğin Osmanlı Topraklarında Ortaya Çıkışı

Nakşibendîlik İstanbul'un gündelik hayatına 15. yüzyılın sonlarında Abdullah İlahi aracılığıyla girmiştir. İstanbul'da ilk düzenli Nakşî faaliyetlerini Abdullah İlahi başlatmıştır.

Nakşibendîliği esnaf ve ulema arasında yaymaya başlayan Abdullah İlahi, tekke kurmamış hareketi daha çok Zeyrek medresesinden yönetmiştir. Tekkeyi şehrin en faal Nakşî merkezi haline getirmiştir.

II. Beyazıt döneminden itibaren İstanbul'da oluşmaya başlayan Nakşibendîlik, Abdullah İlahi'nin halifeleri tarafından şekillenmeye başlamıştır. İstanbul Nakşibendîliğini derinden etkileyen halifeler ise, Abid Çelebi ile Ahmet Buhari olmuştur.

Erken döneme damgasını vuran Ahmet Buhari İstanbul'daki ilk büyük Nakşî merkezi sayılan ve kendi adı ile anılan Emir Buhari tekkesini Fatih'te kurmuştur. Bu merkez tekkeden sonra İstanbul'da kısa sürede bir çok Nakşî tekkesi kurulmuştur (Işın, 1994:32-33).

Nakşibendîliği kurulan tekke organizasyonunun yanında, maddi kaynakların zenginliği de gündelik hayat içinde tarikatı dinamik ve güçlü bir konuma getirmiştir. Nakşibendîlik diğer tarikatlara oranla daha büyük ölçekli vakıf gelirlerine sahip olmuştur. Tarikat mensupları arasında bürokrasinin üst kademelerindeki pek çok devlet adamının bulunması, Nakşibendîliği İstanbul hayatına girdiği ilk günden itibaren avantajlı bir konuma getirmiştir.

Nakşibendîlik yayıldığı coğrafyanın kendine özgü tasavvuf anlayışını bünyesinde barındıran bir yapılanma özelliğine sahiptir. İdari açıdan merkezîyetçi bir tarikat olmayan Nakşibendîlik her kültür sahasını kendi mutasavvıfları aracılığıyla İstanbul'da örgütlediği Adem-i merkezîyetçi bir yapılanmayı esas almıştır. Bu sayede tarikat, mahallelere kadar girebilen yaygın örgütlenme ağını kurabilmiştir.

17. yüzyılda İstanbul'a özgü bir Nakşîlik anlayışı ortaya çıkmıştır. İstanbul Nakşîliği tarikatın Orta Asya kökenli tasavvuf anlayışını temsil etmiştir. Orta Asya kökenli olan Hindîler tekkesi, Özbek tekkesi, Afganlılar tekkesi Nakşibendîliğin yayılmasında büyük rol oynamışlardır (Işın, 1994:34-35).

Osmanlı padişahları diğer tarikatlarla birlikte Nakşibendîliği de himaye etmişlerdir. Nakşibendî tarikatının Halidiye koluna mensup olan Vahideddin zamanında tarikat oldukça güçlenmiştir. İmparatorluğun orta tabakasında Nakşibendî'ye çok revaçta idi. Mütevazı ve namuslu gelenekleri yüzünden kendilerine oldukça hürmet ve övgü gösterilmiştir. Osmanlı döneminde İstanbul'da 65 adet Nakşî dergâhı kurulmuştur (Moutafova, 2002:573).

3.2. Ayin ve İbadetler

3.2.1. Şer'i İbadetler ve Özbek Tekkeleri

Özbek tekkelerinde insanlar Cuma günleri ikindi namazından iki saat önce ve kandil gecelerinde bir-bir buçuk saatlik bir süre için bir araya geliyorlardı. Onlar camide toplandığında tekkenin şeyhi makamına geçiyor ve müzik eşliğinde Nakşibendî silsilesi okunuyordu. Silsilenin okunmasından sonra, şeyhin vekâlet verdiği kişi (kıdemli halife) herkese Hatm-i Hacegan için sıraya girmelerini söylerdi. Hatm-i Hacegan Sırayla İhlâs-ı Şerif, Fatiha ve 3. sure olan Ali İmran surelerinin okunmasını içerirdi. Bu okumaların hepsi bir sayılmak suretiyle 1001 kez tekrarlanması gerekirdi, bu nedenle 1001 adet küçük taş yere konur, her okumada biri eksilir, taşların hepsi toplandığında Hatm-i Hacegan tamamlanmış olurdu. Daha sonra şeyhler tarafından veya kıdemli halife tarafından yapılan tevvecüh kısmına geçilirdi. Nakşibendiler için bu ritüel ölmüş sufilerin ruhlarıyla buluşmayı ifade ederdi. Şeyhler nadiren Teveccüh yaparlardı, ancak onlar yaptığında birçok derviş kendinden geçer, cezbe kapılır, yüksek sesle bağırırdı. Teveccühten sonra sesi güzel olanlar Peygambere övgüler içeren bir naat okurdu. Naat'ın sonunda Şeyh seremoninin bittiğini ifade eden bir fatiha okurdu. Ardından cemaat ikindi namazını kılar ve dağılırdı.

Şeyh Edhem ve Sadık Efendi zamanlarında Ramazan ayında teravîh namazı esnasında, bilindik ibadetin yanı sıra birçok farklı dini ritüel sergilenirdi. Bu bilgilere göre tekkelerin kapatılmasından sonra bu yerlerde insanlar sadece mevlit gecelerinde toplanmışlardır (Smith, 1980:135).

3.2.2. Özbek Tekkelerine Mahsus Ayinler

Her tarikat zümresi gibi Özbek tekkelerinin de kendilerine mahsus bazı ayinlerinin olduğu muhakkaktır. Ancak Osmanlı kaynakları, özellikle arşiv belgeleri ve

vakayinameler, bu konuda bizi aydınlayabilecek nitelikte değildir. Bu sebeple bu meseleye dair malzeme ancak resmi nitelik arz etmeyen kaynaklarda bulunabilmektedir.

İlk dönem sufileri, nefsin isteklerine gem vurma düşüncesiyle, açlık ve az yemek üzerinde duruyorlardı. Tasavvuf müesseseseleşip tekkeler yaygınlaşınca, buralara gelen mürit ve misafirlerin ağırlandı doyurulması gerekli olmuştur. Zamanla tekkelerde bazı merasimlerden sonra ya da senenin belirli günlerinde, özellikle kandil gecelerinde özel bazı yemek, helva ve şerbetlerin yapıp ikram edilmesi geleneği oluştu. Osmanlı dönemi Anadolu tekkelerinde bu konuda ilginç örnekler bulunmaktaydı. İstanbul'un Nakşibendî Özbek tekkelerinde yılda iki ya da üç kez havuçlu ve üzümlü Özbek pilavı üç yüzden fazla insan için hazırlanırdı. Kadir gecelerinde saat altı ile yedi arasında bir araya gelen herkese pilav dağıtılırdı. Musahipzade Celal, "Eski İstanbul Yaşayışı" adlı eserinde havuç ve portakaldan yapılan Özbek pilavının Perşembe günleri pişirilip orada bulunanlara ikram edildiğini ifade etmiştir (Smith, 1980:135; Celal, 1946:45).

Muharrem ayının onundan itibaren Safer'in sonuna kadar her tekkede aş cemiyetleri tertiplenirdi. Sekiz kulplu büyük kazanlarda aşure pişirilir, komşulara, fakirlere güğümle bol miktarda dağıtılırdı. Özbek tekkelerinde aşure Muharrem ayının onuncu gününde pişirilirdi.

Tekkelerde hazırlanan yemekler aslında o zamanın ve yörenin yemek kültüründen pek farklı değildir. Ancak bu yemeklerin belli günlerde, bazı dualar ve merasimler eşliğinde hazırlanıp ikram edilmesi ile farklı bir kültür oluşmuştur (Tosun, 2004:19).

Kadir gecelerinde Özbek pilavı altı ile yedi arasında yendikten sonra yatsıya kadar namaz kılınır ve mevlit okunurdu. Özbek tekkelerinin mevlit giderleri Osmanlı Devleti tarafından karşılanırdı (BOA, İ.DH., 129, 6640). Mevlitten sonra başında özel bir şapka ile Şeyh, Türkistan'a özgü çapan adlı esvaplarını giyer ve Hazreti Peygamber emanetlerinden birini gösterirdi. Bu emanetler sedef kaplı bir kutsal emanetler kutusunda olurdu ve bunlar pek çok kez tasvir edilen Peygamberin Uhud savaşında kırılan dişi veya bir saç teli olurdu. İnsanlar bu kutular içindeki emanetleri bu özel durumlarda öperlerdi. Bu esnada ayrıca ilahiler okunurdu; ancak daha sonra bu gelenek uygunsuz bulunduğundan terk edilmiştir. Bu seremoni, Kadir gecesinin dışında bazı şeyhlerin ölüm yıldönümlerinde hatta mümkünse yılın belli başlı diğer günlerinde de tekrarlanırdı (Smith, 1980:135).

Özbek tekkelerinde eski Yeseviliğin “zikir-i erre” denilen gırtlak sesi ile zikir etme usulü hâkimdi. Karşılıklı veya zikir halkası şeklinde ayakta duran dervişler, vücutlarının sağa sola eğerek ve zikir hızlandığında sağ dizlerini yere vurup tekrar dikilerek zikrederlerdi. Estetik ve coşturucu bu zikir esnasında tekkelerde Ahmet Yesevi’nin şiirlerinden başka Uygur ve Çağatayca dillerinde de ilahiler okunmaktaydı (Celal, 1946:45; İnançer, 1994a:39).

Tekkelerin kapatılmasından önce Nakşibendîler, büyük halife Küçük Hüseyin Efendi’yi ziyaret ederlermiş. Yardımcı halifeler de Eczacı Arap Emin Bey ile Mahmut efendilermiş. Daha sonra halifelik görevi Mahmut Paşa imamı Tevfik Efendi’ye, Sarı Emin Bey’e, Laleli imamı ve hatibi Bolulu Kudsi Efendi’ye verilmiştir. Sarı Emin Bey tarikatı Jaffa, Balıkesir ve Bolu’da yaymak için çalıştı. Abdülhakim Efendi de ayrıca bir takım misyonlar üstlenmiştir (Bektaş, 1984a:116).

Onlara Halife ünvanı verilmişti ancak bu onların tarikat lideri olarak vazife görmeleri için değil tarikat mensuplarının nefis’lerini ve kalplerini temizlemelerine yardımcı olmaları için verilmişti (Smith, 1980:135).

Üsküdar’daki Özbek tekkesine dönemin önemli Üsküdarlı hocaları gelirlermiş. 1925’te tekkelerin kapatılmasından sonra, yalnızca kandillerde ve kadir gecesinde toplanılırmış. Özbek pilavı pişirilir katılanlara sunulurmuş (Bektaş, 1984a:117).

3.2.3. Osmanlı Devleti Tarafından Yapılması Zorunlu Tutulan İbadetler

Özbek tekkelerinin şeyhleri günlük zikirlerinde padişahın ömrü ve sıhhati, devletin muzafferiyeti için dua etmekteydiler. Bu çerçevede Üsküdar’daki Özbek tekkesinde padişah için edilen dualar bir belgede şöyle anlatılmaktadır:

“Bu tekke Buhara fukarası ve seyyahînin ve hac niyetiyle gelenlerin meskeni olarak tarikat-ı aliye-i Nakşibendi’ye üzre beher leyl zikr tevhidlerinde ve padişahın ömrüne dua etmektedirler” (BOA, HAT., 27277).

Tekkede, Osmanlı İmparatorluğu’nun tekkelerden ne beklediğini gösteren ilginç bir belge mevcuttur. Bu belge Şeyhülislamın 17.8.1877 (H. 7 Şaban 1294) günlü fetvasıdır. 24.4 1877 Osmanlı Rus savaşı sürmekteyken yollanan bu fetvaya göre şeyhler her gün bir tekkede toplanarak zikredeceklerdir. İslam’ın utkusu, düşmanın yok olması için dua

edeceklerdir. Zikirle birlikte Allah'ın isimleri tekrar edilecek, Müslümanlara 48. sure ezberletilecek ve okutulacaktır. Ayrıca sultanın sağlığına ve halifeliğin korunmasına dua edilecektir. Bundan sonra zaman kalırsa o tekkenin kendine özgü dinsel töreni yapılacaktır. Şeyhülislam, bu toplantıların savaş bitene dek sürdürülmesini, yapmayanların, karşı çıkanların cezalandırılmalarını istemektedir (Smith, 1980:133).

Özbek tekkeleri Osmanlı-Rus savaşı sırasında Şeyhülislamın fetvasındaki emirleri yerine getirmişler, Müslümanların muzaffer olmaları için daha büyük bir coşkuyla zikirler yapmış, dualar etmişlerdir.

3.2.4. Kılık Kıyafet

Her tarikat kendine özgü kıyafete sahiptir. Tarikat mensupları öteki vatandaşlar gibi rasgele bir elbise alıp giyememektedir. Her mürit mensup olduğu tarikatın kılık kıyafetine uymak zorundadır. Tarikatların inanç sistemlerindeki farklılıklar tarikatların kılık-kıyafetlerine yansımıştır.

Kalenderiler Marjinal bir sufiliğe sahiptiler. Sürekli geziyorlar, bir yerde ikamet etmiyorlardı. Kadınlardan uzak duruyorlar, Allah'ın cemalinin güzel erkeklerin yüzünde belirmediğini düşünüyorlardı. Kalenderiler'in İslam inancına ters düşen düşünceleri kılık-kıyafetlerine de yansımıştır. Vücutlarındaki tüyleri kazıtıyorlar, boyunlarına demirden yapılmış bir halka ve kulaklarına demirden bir küpe takıyorlardı. Baştan aşağı çıplaktılar ve sadece mahrem yerlerini kapatıyorlardı (Ocak, 1999).

Nefislerine muhalefet eden Melametiler halkın kendilerine hürmetle bakmamaları ve bir mevki vermemeleri için gayret ederlerdi. Melametiler kendilerini tanıtan ve hallerini tanıtmaya vesile olan kıyafetleri giyinmekten kaçınmışlar ve halkın kıyafetlerine uygun giyinmişlerdir. İlke olarak benimsedikleri "halkın giyimine uygun giyinme" esası ile diğer sufilerden ayrılmışlardır (Bolat, 2003:344).

En muhafazakâr ve şeriata bağlı tarikat olan Nakşibendîler sarık, şalvar vb. gibi Anadolu'da giyilen bazı kıyafetleri tarikata özgü bir kıyafet olarak değerlendirmişlerdir. Nakşibendî tarikatına bağlı olan Özbek tekkelerindeki şeyhlerin ve müritlerin kıyafetleri İslam dinine ters düşmemekteydi. Ancak toplumda bir tarikatın üyesi oldukları hemen anlaşılmaktaydı. Özbek tekkeleri devletin sürekli kontrolünde olduklarından toplum tarafından kabul görmeyen kıyafetlerle dolaşamazlardı.

Cemal Kutay, Şeyh Ata'nın kıyafeti konusunda şöyle demiştir:

“.. kendisi gibi ulema ile el ele vererek, en ateşli gençlerin gösteremediği cesareti izhar etmiş, kapı kapı dolaşmış, birçoklarının ağızlarının açılmadığı o günlerde ruhlara ümit telkin etmiş başında sarındığı yeşil destârı, üzerindeki siyah cübbesi ile bizlere istinad olmuştu” (Kutay, 1976:30).

3.3. Özbek Tekkelerinin Gelir Kaynakları

Tarikatlarda esas olan öteki dünya olup, bu dünya ikinci planda kalsa da, tekkeler sorunlarının çokluğundan dolayı dünya işleri ile yakından alakadar olmak zorunda kalmışlardır. Özbek tekkeleri binlerce, on binlerce kişiyi bir arada barındırmak, onlara yiyecek içecek ve giysi temin etmek zorunda idi.

Tekkelerdeki bu sosyal ihtiyaçlar üç kaynaktan karşılanmakta idi:

1-Vakıflar, 2-İhsanlar ve atiyeler, 3-Devlet erkânı tarafından yapılan yardımlar.

3.3.1. Vakıflar

Vakıf kişilerin kendilerine ait menkul (taşınabilir) veya gayrimenkul (taşınamaz) mallarını ve yahut paralarını cemiyetin yararına bağışlamaları olarak tanımlanabilir. Muhtelif şekillerde bütün toplumlarda bulunan vakfın menşei, Roma ve Bizans'a kadar dayandırılmaktadır. Vakıf, İslamiyet'le birlikte değişime uğrayarak Türk-İslam tarihinde son derece önemli bir rol oynamıştır (Ünal, 1997:245).

Osmanlı döneminde toplumdaki sosyal denge büyük ölçüde vakıflar tarafından sağlanmaktaydı. Osmanlı, iç ve dış güvenliğin yanı sıra adli hizmetlerin haricinde hiçbir hizmetin yerine getirilmesine karışmıyordu. Eğitim, sağlık, şehircilik, bayındırlık, askeri hizmetlerin tamamı vakıflar tarafından görülüyordu (Ertem, 2005:28).

Osmanlı, eğitim, öğretim ve sağlık hizmetleri başta olmak üzere, birçok sosyal hizmetin hiçbir devlet katkısı olmadan yerine getirildiği dünyada eşi görülmemiş tek devlet tipidir. Vakıflar en büyük gelişmeyi Osmanlılar zamanında yaşamışlardır. Batılı siyasetçiler 16. yüzyılda Osmanlı toplumu için “vakıf cenneti” tabirini kullanmışlardır. Osmanlılarda vakıf, millet sayesinde kazanılan servetin, tekrar o toplumun hizmetine sunan birer vefa müessesesidir (Topbaş, 1999:506).

İslam dünyasında özel bir yeri olan vakıflar her şeyden önce bir hayır kuruluşudur. “Vakıf hayatın sertliğini ve acılığını azaltmak onu güzelleştirmek ve yükseltmek için insan şuurunun bulduğu büyük ve temelli bir usuldür” diyenler çok isabet etmişlerdir (Konyalı, 1951:444).

Vakıflar memleketin imarını ve beldelerin güzelleşmesini sağlamışlar, eğitimin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı döneminde medreselerin nüfus edemediği köylerin ve göçebe muhittin dini ve içtimai hayatını ayarlama görevini zaviyeler ve tekkeler yüklenmişlerdir (Şeref, 2005:469).

Medreselerde uygulanan ancak sınırlı bir aydın kesimine hitap eden skolâstik eğitim halk tabakalarına inememekteydi. Halka mistik bir heyecan veren ve fikir seviyesine uygun düşen tekkeler dini eğitim ve öğretim anlayışıyla her kesime hitap edebiliyorlardı. Buda haliyle tekkeleri daha cazip bir hale getiriyordu. Toplum üzerinde büyük etkisi bulunan tarikatlarla türlü amaçlarla birçok vakıf intikal etmiştir (Ocak, 1978:267).

Özbek tekkeleri, toplum bünyesinde siyasi sosyal ve dini, alanda topladıkları sempati doğrultusunda halktan maddi yardımlar görmüşlerdir. Özellikle zenginler ve aydın kesim şahsi çıkarları doğrultusunda tekkelere yakınlık göstermişlerdir.

Menkul, gayrimenkul bağış ve vakıflar sayesinde tekkelerin yapımı için yarışa girilmiş ve birçok tekke yapılmıştır. Özellikle Buhara tebaasından olan insanların bağışları ciddi bir miktarı bulmuştur.

Hac yolları üzerinde hacıların barınma ve yemek ihtiyacını karşılamak için kurulan Özbek tekkeleri üzerine düşen vazifeleri başarı ile yerine getirmişlerdir. Bu nedenle Osmanlı tarafından kendilerine birçok vakıf ilga edilmiştir. Özbek tekkelerine ilga edilen vakıflar daha önceki bölümlerde anlatıldığından burada tekrar açıklamaya gerek görmemekteyiz.

Osmanlı da bazı tekkelere çok zengin vakfa sahip olup, büyüme gelişme imkânı bulmuşlardır. Bazı tekkeler ise daha mütevazı kalmışlardır. Özbek tekkeleri orta hali tekkeler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Özbek tekkelerinin yönetiminde iki unsur etkili olmuştur.1- Vakfiyenin şartları, 2- Şeyh Efendi'nin kendi sistemi. Vakfiyenin şartların uyulmak zorunluluğu vardı. Şeyh Efendi

kendi tarikatına mensup biri olmakla birlikte şahsi düşünceleri olan bir varlıktır. Aynı tarikata mensup olsalar da vakfiye ve şeyhlerinin farklı olmasından dolayı tekkeler arasında farklılıklar olabilirdi. Dolayısıyla Mısır'daki Özbek tekkesinin yönetimi ile Üsküdar'daki Özbek tekkesinin yönetiminin farklılık göstermesi son derece doğaldır.

3.3.2. Özel Bağışlar

Tarikatların sosyal faaliyetlerini sürdürmesi sadece vakıflara bağlı kalmamıştır. Nakşibendilik, Kadirilik, Halvetilik gibi zengin çevrelerin sempatisini kazanmış olan tarikatlara varlıklı kişiler bol miktarda yardımda bulunmuşlardır. Aşhanelerde yemek vermek için zengin insanlar aylarca önceden sıraya girerlerdi (Küçük, 1976:141).

Aşhaneler külliye programı içinde medrese öğrencilerine, Kalenderhane'de yaşayanlara, yoksullara parasız yemek veren yerlerdi. Aşhanenin gelirleri hayırseverlerin kurduğu vakıflarca karşılanırdı (Akşin, 2000:351).

Tekkeler miraslardan da zaman zaman kazanç elde ediyorlardı. Özbek ahalisinden olup, Anadolu'da vefat edip varisi olmayan kişilerin mirasları 600 kuruştan az ise tekke hazinesine kalırdı. Bu durumda Özbek tekkesine az da olsa gelir getirmekteydi.

Ayrıca ramazanlarda toplanan sadaka ve zekâtlarda tarikat mensuplarının ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktarlara ulaşırdı. Özel bağışlar ve hediyeler, tekkeye verilmekle birlikte bazen doğrudan doğruya tekkenin şeyhlerin kendilerine ve yakınlarına da verilebilirdi (Küçük, 1976:141; Simith 1980:138).

3.3.3. Devlet Erkânının Yaptıkları Yardımlar

Devlet erkânı tarikat liderlerine yakınlık göstermek suretiyle şeyhlerin siyasal ve sosyal nüfuz ve fonksiyonlarından yararlanmaya çalışmışlardır. Bu amaçla; tekke ve dergâhların onarımı ve yenisinin yapılması, teşkilatın genişletilmesi gibi tarikatların yaşaması için alınacak uzun vadeli proje uygulamalarında devlet erkânı tarikat şeyhleri ile birlikte hareket etmişlerdir. Bu çerçevede Abdülmecit, II. Abdülhamit gibi padişahlar döneminde birçok Özbek tekkesi yaptırılmıştır.

Özbek tekkelerinin yapılması padişahların işine geliyordu. Hacıların ihtiyaçlarını karşılayan tekkeler Osmanlının yükünü hafifletiyorlardı. Bu nedenle padişahlar tekkelerin ihtiyaçlarını büyük bir titizlikle karşılıyorlardı.

BÖLÜM 4: MİLLİ MÜCADELE VE ÖZBEK TEKKELERİ

4.1. Üsküdar'da Sultantepeci'ndeki Özbek Tekkesi ve Milli Mücadele

4.1.1. Yabancı Askerlerin Hatıralarında Özbek Tekkesi

İstiklal savaşının yapıldığı günlerde tekkelere musallat olan durgunluk ve vurdumduymazlık son safhada olmasına rağmen, büyük mücadele onları uykularından uyandırmış, başka bir deyimle eski gücünü kaybetmeyen dergâhların gayretleri diğerlerini de bu mücadelenin içine sokmuştur.

Tekkelerin istiklal savaşında gördüğü görevleri araştırırken daha çok o günleri yaşayanların hatıralarıyla konuyu ele alacağız. Anadolu'ya insan ve silah gücü nakletmedeki faaliyetlerine geçmeden, emekli bir albayın düşüncelerini alalım:

“... Mütareke yıllarının isimsiz kahramanları içine, başı sarıklı din adamlarını, imam ve müezzinleri, kürsü vaizlerini, tekke mensuplarını medrese hocalarını da ithal etmek mecburiyetindeyiz...”(Kara, 1999:173).

Milli Mücadelemiz süresince, İngiliz İşgal Kuvvetlerinde istihbarat zabiti olarak hizmet eden İntellicens Servisi mensubu Harrion Armstrong “Yeni Türkiye Nasıl Doğdu” adlı eserinde kendisinin, İstanbul'dan Anadolu'ya Kuva-yı Milliye saflarında mücadele edecek şahsiyetlerin geçişini önlemek için tedbirler alan heyetin başında olduğu günlere ait şu hatırasını anlatır:

“... Anadolu'da başlamış olan mukavemeti kırmanın en kestirme çaresi İstanbul'dan Anadolu'ya asker-sivil bu hareketi devam ettirecek şahsiyetlerin gitmesine mani olmaktır. Anadolu'da silah ve malzeme zaten yok denecek kadar azdı. Bu noksanlığı da ancak, şahsi teşebbüsleriyle ve tedbirleriyle telafi edecek kimseler doldurabilirlerdi. Denizden ve karadan, bilinen bütün yolları kontrol altına almıştık. Buna rağmen İstanbul'dan ayrılmalar durmadan devam ediyordu.

Kısa zaman içinde mesele, halledilmesi şart mevzu haline geldi ve Colonel Maxveell'le müştereken bir plan hazırladık. Sadrazam Damat Ferid Paşa'ya hazırlığımızı şahsen izah ettik ve İstanbul'da hükümetin hâkim olabildiği nispette müzaheretini temin eyledik. Sadrazam, bilhassa askeri makamlarla polis ve jandarmaya itimat ettiği kimseleri getirmişti. Bunlar, Anadolu'da başlamış mukavemetin kırılması için asgari bizim kadar kararlı idiler. Bu itibarla muvaffakiyetimiz ancak kendimizin alacağı tedbirlerin isabetli ve cesareti ile mümkün olabilecekti:

“Evvela, İstanbul ile Anadolu arasındaki deniz yolunu mutlak bir kontrol altına aldık. Bu bizim için karada tedbir almaktan daha kolay idi. Yakın şehir

muvasalas ı haricindeki bahri nakliyat ı vesikaya baēladık. İzinler İngiliz ve müttefik komiserliklerinin mutemed memurları tarafından titizlikle veriliyordu. İstanbul boēaz ı iki tarafından sık ı bir Őeritle çevrilmiŐti. Karadan muvasala yollar ını mahallinde tetkik etmek üzere günlerce Üsküdar cihetinde dolaŐtım. Asıl sızmalar buradan oluyordu. Pendik’e kadar uzanan demiryolunun sahil taraf ını denize, kara taraf ında  akal Daēlarına kadar tarassud mihrak ı yaptık. Bu tedbirlere raēmen ayr ılmaların temposunda esaslı bir ayrılma olmayınca dikkatimiz hiç de ilk anda Ő pheyi celbetmiyecek Őahıs, mahal ve müesseselere çevirdik. Bu meyanda yüksek menfaatler mukabilinde yapılan ihbarları da kıymetlendirdik. İlk anda doēruluēunu asla ihtimal vermediēimiz bir ihbara tekerrürü edince Üsküdar’da, çok tanınmış dini bir müessese olan Özbekler Tekkesine ani baskın yaptık, buranın Şeyhi olan Ata Efendi’yi tevkif ettik. Hayretle  ērendik ki, İstanbul’dan Ankara’ya kara yolu ile insan ve malzeme kaçırmaları burada tanzim edilmektedir ve yol imtidadınca başlıca tahassun yerleri camiler, mescitler, tekkeler ve benzeri din müesseseleridir. Bu defa Şeyh Ata ile birçok defalar konuŐtum. Kendisine vazifesini ifa etmiş ve etmeye karalı sakin, azimli, cesaret ve irade sahibi bir insan Şahsiyeti vardı. Nitekim ifadelerinde bütün mesuliyeti Şahsen  zerine aldı ve Őunu da söyledi ki bu yapılmış olan ı kendisi olamasa dahi yapacaklar birbirini takip edecektir.

Beykoz civarında Hristiyan olmayan köyleri basan ve bizi dehŐete düŐüren cinayetleri irtik p eden Rum çetelerine karşı Türk ve  teki İslam halk ı buraların cami ve mescitlerinde toplanıyorlar, imamlar ve diēer din Şahsiyetler ise tedbir ve müdafaaya teşvik ediliyorlardı. Bu hususta kendilerinin halk üzerinde büyük nüfuzları olduēu gibi cihat’ı mukaddes arayan İslam dininin icabı olarak vazifeleri de idi. Faaliyetlerini asla saklamıyorlar çok zaman mesuliyeti Şahsen tekabül ediyorlardı...” (Kutay, 1976: 28-30).

4.1.2.  zbek Tekkesinden Anadolu’ya Kaçış

 sk dar Sultantepe’de bulunan Özbekler Tekkesi, kurulduēu günden beri uzak Türk ilerinden hacca gitmek niyetiyle İstanbul’a gelenler için bir konaklama yeri ve vasıta merkezi olarak vazife yapıyordu.  zbek Tekkesi Kurtuluş Savaşı sırasında benzer bir iŐlevi İstanbul ve Anadolu arasında görmüştür. İstanbul’dan Ankara’ya kaçırılan silah ve elemanlar için tekke çatısı altında yürütülen faaliyetlerden son derece istifade edilmiştir.

İstiklal savaşının gizli kalan mücahitlerinden rahmetli Şeyh Ata, T rkl ē n ve T rk  l ē n tam manasıyla hakiki bir mürŐidi idi.  sk darlılar arasında “Özbekler Tekkesi” adıyla anılan ve Sultantepe’si’nin Bülbülderesi’ne doēru sarkan yeşil yamacı üzerinde hala yaslanıp duran tekkesi de o günlerin millet fedailerini istiklalin kabesi olan Ankara’ya ulaŐtıran nurlu yollarından birinin ilk uēraēı ve gizli bir sıēınaēı idi.

Şeyh Ata; İstanbulun salgına uēradıēı kötü günlerde, millet ve memleketin istiklale kavuŐması çarelerini araŐtırmak üzere Baha Sait ve Kemaleddin Sami beylerle arkadaşları tarafından; ilk olarak teşkil edilmiş olan Karakol Cemiyetinin Üsküdar Őubesinin fedailerinden di (Yalkın, 1951:217; Sarıkoyuncu., 1995:26).

Kurtuluş savaşını desteklemek için İstanbul'dan Anadolu'ya silah kaçırma işi Karakol Cemiyeti gibi teşkilatlar tarafından planlanıp programlanıyordu. Anadolu'ya gidecek silah gizlice tekkeye getiriliyor, oradan da cemiyetin fedailerince Büyük Çamlıca yoluyla, önce Kısıklı İmamı Nuri Hoca'nın Libadiye'deki evinin yanındaki mezarlığa, ordanda Dr. Esat Beyin çiftliliğine aktarılıyordu. Sonra uygun bir zamanda Tomruk menba suyu taşıyan arabaların altlarında Alemdağı'ndaki milli güçlerin gizli karargâhına ulaştırılıyordu. Tekke, Türk köylerini basan Rum ve Ermeni eşkıyalarıyla çarpışırken ya da işgal altındaki cephanelikleri basarken yaralanan milliyetçiler için gizli bir hastane olarak da çalışıyordu. Gizlice gelen doktorlar burada onların bakımlarını yapıyorlardı (Bektaş, 1984b:185-86).

İstanbul'da ulusal güçlere bağlı, onlara yardım, katkı için her şeyi göze almış daha başka yuvalar da vardı. Milli Mücadele de silah organizasyonun en önemi merkezlerinden biride Eyüp'ün Gümüşsuyu mevkiindeki Hatuniye dergâhı idi. Bu dergâh Özbek tekkesinin Üsküdar'da üstlendiği vazifenin Avrupa yakasındaki temsilcisi idi. Özbekler tekkesi Karakol Cemiyeti ile çalışırken, Hatuniye Dergâhı da Milli Müdafaa Gurubu'nun faaliyetlerini desteklemiştir (Çelik, 2004:336).

Özbekler Tekkesi bir posta merkezi olarak da çalışıyordu. İstanbul- Ankara arasındaki önemli bilgiler için bu kaynak kullanılıyordu. Ayrıca Anadolu'ya geçenlerin İstanbul'daki aileleriyle mektuplaşmalarına da vasıta olmuştur. Her bakımdan muntazam bir posta servisi kurulmuş, tekkenin bir odası adeta posta şubesi haline getirilmiştir (Yalkın, 1951:218).

Diğer taraftan Anadolu'ya adam kaçırmak tekkenin en önemli görevi idi. İstanbul'dan Anadolu'ya geçmek isteyen birçok aydın, mebus ve asker burayı üs olarak kullanıyor, burada yapılan planlar ve kendilerine verilen kılavuzlar eşliğinde İstanbul'dan çıkabiliyorlardı. Halide Edip, Mehmet Akif, İsmet İnönü, Celalettin Arif ve daha pek çok önemli kişi Anadolu'ya Özbek tekkesinin yardımıyla geçmişlerdir. Halide Edip, "Türkün Ateşle İmtihani" ve "Mor Salkımlı Ev" yapıtlarında tekkeye sığınışını ve buradan kaçışını uzun uzun anlatır.

Halide Edip Adıvar'ın çocukluğunun bir bölümü Sultantepeci'nde Özbek tekkesinin önünde bulunan evlerinde geçmiştir. Bundan dolayı şeyh ve şeyhin ailesi, Halide Edip ve ailesinin yakın dostları idiler. Halide Edip Adıvar Özbek tekkesine iki kez

sığınmıştır. Özbek tekkesine ilk olarak 1908 yılının Mart ayında entelektüellere karşı halk tarafından girilen protesto sırasında iki oğluyla birlikte sığınmıştır. Halide Edip iki çocuğuyla tekkeye sığındığında tekkedeki genç bir delikanlı bütün gece sabaha kadar silahlı olarak başlarında nöbet tutmuştur (Adıvar, 2005:158).

Halide Edip ikinci kez tekkeye 18 Mart 1929 tarihinde Kurtuluş Savaşı sırasında İsmet İnönü, Celalettin Arif, Adnan Edip’le birlikte sığınmıştır. “Türkün Ateşle İmtihanı” yapıtında Anadolu’ya kaçmak için tekkeye girişini şöyle anlatmıştır:

“...Sultantepeci’ne oraya giden küçük ve dar yokuştan çıktık. Nihayet en yüksekte olan tekkeye vardık. Kapının önüne gelince, ipi çekip çingırağı çaldık. Yukarıdan biri seslendi:

– Kim o

– Bizi İsa yolladı.

Yukarıda ipi çektiler, kapı açıldı. Bizi, bir derviş karşıladı. Elindeki feneri indirerek yüzümüze baktı. Bu çocuklarımın adını koymuş olan ihtiyar Şeyh’in damadı Kahraman idi. Dedi ki:

– Ah, Dr. Adnan, şükür geldin. O kadar fena bir hazımsızlık çekiyorum ki.

Ne garipti adeta bir doktor sıfatıyla gelmiş gibiydik, Adnan, Kahramanın omzunu okşadı:

– Haydi, yukarıya gidelim de, hastalığına orada bakalım, dedi.

– Merdivenlerden çıkarken şeyhin damadı diyordu ki:

– Sizi salıdan beri bekliyoruz. Dün adeta yakalanmış olduğunuza hükmettik.

Orada, Anadolu’ya gitmek için bekleyen dört mebus daha vardı. Şeyh bizi Boğaziçi’nin parlak manzarasına bakan bir odasına götürdü hemen hareket etmemiz gerektiğini söylüyordu. Celalettin Arif, bir gün önce İsmet Bey’de iki gün önce birkaç zabitle birlikte hareket etmişti. Bende bir gün sonra şeyhten izin alarak tekleden ayrıldım...” (Adıvar, 2006:70–71).

Halide Edip’in sevgili Hamine’si tekkeye bitişik olan kabristana defnedilmeyi arzu etmişti. Halide Edip, Hamine’nin Özbek tekkesine gömülme isteğini Mor Salkımlı Ev adlı eserinde şöyle değerlendirmiştir ”...Hamine’nin o mezarlığı istemesinin sebebini herkesin anlaması zordu. Çünkü orada ailesinden kimse gömülü değildi. Bir avuç içi kadar küçük mezarlıkta, bir kaç şeyh, Taşkent’ten Buhara’dan gelmiş birkaç garip Özbekten başka kimse yatmıyordu...”(Adıvar, 2005:204).

Ünlü şair Mehmet Akif Ersoy'un tekkeden Anadolu'ya geçişini Milli Mücadele sırasında İstanbul'da polis memuru olarak çalışan ve Anadolu'ya birçok hizmetleri (Karakoç, 2004:157) geçen Razi Yalkın şöyle anlatmıştır:

“... 1136 yılı nisanın bir akşamı idi. Havada tatlı bir bahar şenliği ve serinliği vardı. Hafif hafif esen rüzgâr, her yana bahar kokularını serpiyor ve seriyordu. Özbekler tekkesi de benzeri sık sık görülen müstesna gecelerinden birini daha yaşıyordu. Bütün odaları biraz sonra Anadolu yolculuğuna çıkacak misafirlerle dolmuştu. Bu misafirler arasında, işgalciler tarafından kapatırılan Mebusan Meclisinin bir kısım azaları ile rahmetli Akif de bulunuyordu.

İki rahmetli, Mehmet Akif'le Şeyh Ata, tekkenin bahçesinde, çadırlaşmış ve çiçekler ile donanmış bir akasya ağacının altında baş başa oturuyorlardı. Tatlı tatlı konuşuyor, arasıra da karşılıklı şiirler okuyorlardı. Sanki: kendilerini çemberliyen ve dinleyen yolcuları bu şiirlerle oyalıyor, ne de olsa yüreklerine çöken ayrılık acılarını gariplik duygularının unutturuyorlardı.

Bu esnada; Üsküdar camilerinde yatsı ezanları okunmaya başlanmıştı. Mehmet Akif ile Şeyh Ata susmuş, gözlerini yummuş, okunan ezanları; huzuğ ve huşuğ içinde dinlemeğe koyulmuşlardı ki, Fıstıkağacı ile tekke arasındaki yol üzerinde gözcülük yapan bir derviş soluk soluğa bahçeye girdi. Yanına sokulduğu şeyhin kulağına eğildi ve fısıldadı:

---Aman şeyhim!... Üsküdar'daki İtalyan polis kumandanı, yanına birkaç İngiliz zabıt ve polis olduğu halde buraya doğru geliyorlar!... Bilmem ki!

Şeyh Ata; müridinin sözünü bitirmesine meydan bırakmadı. Hemen yerinden fırladı. Bahçede ve odalarda kümelenen ve dertleşen misafirlere koştu, yaklaşan tehlikeyi kulaklarına koydu ve alınması gerekli tedbirleri de hepsine ayrı ayrı sundu.

İki dakika bile geçmemişti aradan, bahçede sesiz bir hareket başlamıştı, misafirler kendilerine öncülük eden dervişleri takip ile tekkeden set başına doğru sarkan ağaçlık ve fundalık yamacın üzerindeki dik patlaklardan aşağıya doğru akıyor, sağa sola sapıyor, tarlaların kenarındaki çalılıklara sokulup saklanıyorlardı.

Böylece adetleri otuzu geçen misafirler tamamıyla dağılmış, tekke ve bahçede her vakit ki ıssız halini almıştı artık. Tekke kapısından içeriye dalan işgalci zabıtlarla maiyetindekilerden bir kısmı bahçe ve mezarlığa saldırmışlar. Bir kısmı da, açık açık duran kapıdan tekkenin içine atılmışlardı. Oda kapılarını tekmelerle açıyor, yük ve dolapları bile arıyorlardı. Nihayet; tekkenin büyük ayin odasına dalmışlar, karşılaştıkları manzara karşısında şaşırmışlar daha doğrusu aptallaşmışlardı. Şeyh Ata; gerisinde saf tutan dervişler ile birlikte namaz kılıyorlardı. Aralarında yabancı kimselerin bulunmadığını gören ve biraz sonra bahçe ve mezarlıkta kimsenin görülmediğini öğrenen işgalci zabıtları, uğradıkları muvaffakiyetsizlik karşısında; hırs ve hayretlerinden dudaklarını kemire tekkeden uzaklaşmak mecburiyetinde kalmışlardı.

O gece yarısı; Özbekler tekkesinde; hiç şüphesiz ki, anlattıkları büyük tehlike dolayısıyla sevinerek ayrılan yolcular, ertesi günün akşamı geç vakit çal köyünü tutmuşlar ve selamete kavuşmuşlardı. Misafirlerini nala kadar uğurlayan Şeyh Ata her biri ile ayrı ayrı öpüşüp koklaşarak veda ederken şair Mehmet Akif onu bir

kenara çekti. Takdîrkâr bakışlar ile uzun uzun yanaklarını okşadığı muhatabının alnından öperken:

---Ne mutlu sana şeyhim. Dedi. Kurtuluş savaşçılarına yaptığın bu büyük hizmetler: inan ki, hiçbir zaman unutulmayacak ve milleti istiklale kavuşturacak yıldızlar arasında Şeyh Ata adı daima hürmetle anılacak. İmreniyorum bu mazhariyetine ve seni bekleyen şerefli istikbaline...” (Yalkın, 1951:218).

İsmet İnönü’nün geçişini Şeyh Mehmet Ata’nın yeğeni Vahide Hanım şöyle anlatıyor:

“İsmet Paşa er kılığına girmiş dayımda dinsel kılığında.. Dayım atın üstünde İsmet Paşa yaya... Tekkenin ardından Bülbulderesi’ne inmişler, oradan Bağlarbaşı’na tırmanmışlar... Birden Kuvva-yı İnzibatiye askerleri yollarını kesmişler... Her şeyin bittiğini sandıkları sırada dayım toparlanmış, soğukkanlı, kendine güvenli ve buyruk verir tonda bir sesle:” bu ne biçim iş? Ben tabur imamıyım buda emir erim... Bizi ne diye durduruyorsunuz?

Erler tabur imamına yol açmışlar her ikisinin soğukkanlılığıyla, İsmet Paşa Ulusal Kurtuluş Savaşı içindeki yerini almış.”

Bütün bu yararlılıklarından dolayı İsmet İnönü şeyh Mehmet Ata’yı unutmadığı, Şeyh Mehmet Ata’nın kızı Belkıs hanımın tüm öğrenim masraflarını onun üstlendiği anlatılıyor. 1930 sonrası menemen olayı sırasında İsmet İnönü Özbeklerin Buhara tekkesinde kalmıştır. İnönü’nün tekke halkını tevkif etmekten kurtardığı da biliniyor (Bektaş, 1984b:186).

4.2. Özbek Tekkelerinde Sanat ve Şeyhlerin Sanat Hayatına Katkıları

4.2.1 Şeyhlerin Ebru Sanatına Katkıları

Ebru sanatının gelişmesinde Üsküdar’ın rolü büyüktür. Bu sanat Osmanlı döneminde dergâhlarda ve tasavvuf ehlinin nezdinde itibar bulmuş ve görmüştür. Şeyh Sâdık Efendi ebru sanatını Üsküdar’a taşıyan kişidir. Sâdık Efendi bu sanatı Buhara’da öğrenmiş ve oğulları Edhem ve Nazif Efendilere öğretmiştir (Özemre, 2004:295).

Sultantepe Özbek tekkesi birçok sanat ve zanaatın uygulandığı ve öğretildiği bir okul işlevini de görmüştür. Mescidin altındaki odalar farklı çalışmalar için atölye olarak kullanılmıştır. Bu açıdan Şeyh İbrahim Edhem, belki de en dikkat çekenidir. Geçen asrın ebrucuları arasında en önemlilerinden biri Edhem Efendi’dir. Fen ve sanat tarihimizde Edhem Efendi’nin müstesna bir yeri olması gerekirken unutulup gitmiştir. Edhem Efendi H.1245/1829 yılında Özbekler Tekkesi’nde doğmuştur. İlk tahsilini Hacce Hesna Hatun mahalle mektebinde bitirdikten sonra dergâhta babasından, amcasından ayrıca

oraya gelen Buharalı âlimlerden ders alarak yetişmiştir. Türk, Arap ve Çağatay dillerine şiiir yazacak kadar vakıf olan Edhem Efendi, yaşı ilerledikten sonra hat sanatına merak sarıp, Çarşanbalı Arif Bey (1825–1892)’den Talik hattını öğrenmiştir.

Dinsel kişiliği ve görevleri, bilim ve sanat alanındaki uğraşlarından onu alıkoyamamıştır. Edhem Efendi, şeyhlik makamını oğlu Sadık Efendi’ye bıraktıktan sonra kendisi ibadet haricindeki vakitlerinde ilim ve sanatla meşgul olmuştur. Doğramacılık, marangozluk, oymacılık, hakkâklık, mühürcülük, dökmecilik, tornacılık, demircilik, tesviyecilik makinecilik, matbaacılık, dokumacılık, mimarlık gibi fen ve sanatlarda, kabiliyet ve hususi çalışmalarıyla ihtisas sahibi olmuştur. Ebruculuk onun pek çok meziyetinden biridir. Bu yüzden Hezârfen (bin sanat sahibi) lakabıyla anılmaktadır (Derman, 1977:34).

Özellikle ebruculukta 19. yüzyılın en önemli kişisi olan Edhem Efendi’nin tekkeyi bu konuda nerdeyse bir okul haline getirdiği söylenir. En önemli ebru sanatçımız Necmeddin Okyay, Aziz Efendi, Abdülkadir Kadri Efendi bu sanatı Şeyh İbrahim Edhem’den öğrenmişlerdir. Bu nedenle Edhem Efendi’nin ebru sanatımızdaki yeri çok önemlidir (Bektaş, 1984b:184).

Ebruculuğu babası Şeyh Sâdık Efendi’den öğrenen Edhem Efendi’nin tekkenin ihtiyaçlarını gidermek için yaptığı ebru kâğıtları denkler halinde gönderildiği Beyazıd’daki Kâğıtçılar Çarşısı’nda pek beğenilerek alınır, satılırdı. Sultan Abdülaziz de onun ebrularını görüp beğendikten sonra, onu huzuruna getirip tanımıştır. Kendi pehlivan cüssesinin yanında Edhem Efendi’nin pek ufak tefek kaldığını görerek “bunları bu adam mı yapıyor?” sözleriyle hayretini gizleyememiştir (Derman, 1977:34).

Sanat alanında bir dahi olarak adlandırabileceğimiz Edhem Efendi, teknik resim becerisine sahipti ve ürettiği eşyanın teknik resimlerini çizirdi. İşlerinin dökümlerini, tornasını, finisajını kendi yapardı.

Sultanahmet Sanat Enstitüsü 1869 yılında kurulduğu vakit Mithat Paşa, Edhem Efendi’yi mektebe müdür tayin etmiştir. Şeyh Efendi burada pek çok tornacı ve tesviyeci yetiştirmiş, memleketimizde kurşun boruyu ilk defa burada dökmüştür.

Onu çekemeyenlerin “tekkede dökümcülükle uğraşıyor; top döker uçurur” jurnaları üzerine Kâbe’nin ve Harem-i Şerifin sözde onarımı nedeniyle “Tamirat-ı Aliye Müdürlüğü” ile Hicaza gönderilmiştir (Bektaş, 1984b:184).

Döküm işlerinde ustalığı bilinen Edhem Efendi, zenzem kuyusunun ağzına pirinç bilezik dökmüştür. Geçim sıkıntısına düştüğünde kurşun bilezik dökerek geçinmiştir. Bu döküm işinin bir de hikâyesi vardır:

“Bir gün Tahtakale civarında bir Ermeni döküm ustasının dükkânının önünden geçerken, ustanın elindeki semaverin üst kısmını bir türlü yerine uydurup kaynatamadığını görür ve durup bakar. Dükkândaki çırak, ustasına, birinin kendilerine baktığını işaret edince, zaten sinirlenmiş olan usta, Ermenice “Bırak şu eşeği” der. Ermenice bilmesine rağmen anlamazlığa vuran Edhem Efendi daha da yaklaşır Türkçe olarak “yapamadığınız nedir?” diye sorar ve cübbesini çıkarır o işi hemen halleder. Sevinen usta öpmek için eline sarılınca Edhem Efendi onun eline bir tokat vurarak kendi elini çeker ve Ermenice “bırak şu eşeği!” cevabını verir! Utancından ne yapacağını şaşırır usta, Efendi’nin ayaklarına kapanmak ister, fakat o mani olur. Bu hadiseden sonra Edhem Efendi ne zaman dükkânın önünden geçse Ermeni usta onu mutlaka çevirip bir kahve içirmeden bırakmazmış”.

Tekkedeki kuyudan suyu kendi kendine çeken bir aygıt yapan İbrahim Efendi, eserleriyle 1867 Paris Sergisi’ne katılmış ve madalya almış, kendisine bir de ocak körüğü hediye edilmiştir. Yaptığı bir sünnet makinesini Almanya’ya gönderip takdirname almıştır. Bir ara ufak bir litografya makinesi tedarik edip matbaacılığa da başlamış, nihayet Rıza Paşa Yokuşu’nda kurduğu matbaada kitap basmıştır (Derman, 1977:36).

Türkiye’de ilk buharlı makineyi yapan odur. Edhem Efendi buharlı makineyi tekkede yaptıktan sonra, bir de sandal yapıp ona takmıştır. Sandalı, hamalla Üsküdar Balaban iskelesinde denize indirtmiş, çalıştırıp Paşalimanı’na dek de götürmüştür. Ancak jurnalcilerden korkarak tekneyi gene hamala tekkeye taşıtmıştır.

Edhem Efendi tekkeye gelen Hintli bir hacıdan dokumayı öğrenmiştir. Sonra boşta olduğu için tekkeye gelip sık sık onun dokumasını izleyen bir dokumacı ile işbirliği yapmıştır. Ürünleri çok beğenilen Edhem Efendi, Abdülaziz döneminde Saray için

dokuma üretmeye başlamıştır. Abdülhamit döneminde de saraya dokuma yapmıştır (Bektaş, 1984b:184).

Edhem Efendi'nin marangozculuktaki ustalığı padişah Abdülhamit tarafından takdir görmüştür. Edhem Efendi kendi imal ettiği süslemeli bir yazı çekmesini padişaha hediye etmiştir. Yazı çekmecesini çok beğenen II. Abdülhamit bu maharetinden dolayı Şeyh Edhem Efendi'ye bir iftar madalyası vermiştir.(1308/1890-1891) (BOA, İ.DH., 1223, 95695).

Eserlerinden elde kalan pek az bir kısmı, bugün torun çocuklarının oturduğu ve Vakıflar İdaresi'nin malı olan Üsküdar Özbekler dergâhı'nda muhafaza olunmaktadır. Yaptığı eserlerin ve ebruların bulunduğu dolabın üstüne kendisi tarafından tertip edilmiş, Arapça olan şu beytin yazdırılmasını vasiyet etmiştir: “Nakışlar dolapta saklıdır, yapan da toprakta gömülüdür”. Bu levha, vefatından sonra, ebruculukta talebesi olan hattat Aziz Efendi'ye yazdırılarak, dolabın üstüne konulmuştur.

Edhem Efendi'nin elimizde başka bir beyti kalmıştır:

Mekke'de bulunduğu sırada, bir arkadaşına akik taşından yaptığı yüzükle beraber şu beyti yazıp göndermiştir:

“Habbe-i mersülü sanma, dâderâ, seng-i akik!

Hasretinden eşk-i hünâbım tahaccür eyledi...”

(Gönderilen küçük parçayı akik taşı sanma kardeşim!

Çünkü o, hasretinle akan kanlı gözyaşlarımın taşlanmış şeklidir).

Realist resim cereyanının bizdeki öncülerinden Hüseyin Zekai Paşa'da Edhem Efendi'nin sohbetine devam edenlerdendir. Onun bir resmini yapmaya niyet etmiş cesaret bulamamış, fakat yüzüne dikkatli bakıp evde çizmeye başlamıştır. Zekai Bey'in kendisine böyle ısrarlı bakışından şüphelenen Efendi: “sen galiba benim resmimi yapıyorsun !” deyince, Efendim, burada bakıp evde çiziyorum. Müsaade ederseniz huzurunuzda getirip tamamlayayım” cevabını verir. Edhem Efendi'nin “ Getir de yap” demesi üzerine tablo tamamlanır (Derman, 1977:36).

20 Şevval 1321 (8 Ocak 1904) Cuma gecesi vefat etmiştir. Kabir kitabesi. İbrahim Edhem'in hayranlarından olan şair Rıza Tevfik Bey'e aittir. Rıza Tevfik'in, Edhem Efendi'ye yazdığı şiir şöyledir:

“Tâvaf et, geçme ey zâir! Bu makber kenz-i irfandadır,
Defin olmuş yatır bir âlem-i mânâ zemininde.
Tarik-i Nakşibendî Şeyh İbrâhim Edhem kim,
Bu Özbek tekkesinde mürde diller eyledi zinde.
Edib-i nüktepirâ ârif-i Hak, mürşid-i kâmil,
Kemâlât-ı beşer mecmu idi zât-ı güzsinde,
Erenler himmetiyle dilleri teshire kâfiydi,
O irfân-ı cibili, nazre-i sihir âferininde.
Halayıktan, alâyıktan çözüp peyvend-i ameli,
Esir olmuş hakikat aşkının hablü'l-metininde.
Mezâhirde tecceliyat-ı Vechullah'a hayrandı,
“Makaam-ı Vahdet”i bulmuştu mahviyetle dininde.
Namazdan sonra bir şeb, vecd ile bihüş olup, düştü,
Heman Allah'ı işhad etti zikr-i vapesinde.
Gelip bir ehl-i dil etti sala kim şeyh-i rüşen-dil,
Cebinsay-ı sücud olmuş, yatır pir âsيتينinde”

K.Köy Cevizlik:1904 (Tevfik, 1949:302).

4.2.2. Şeyh Sadık Efendi ve Eseri

Şeyh Sadık Efendi, Şeyh Edhem Efendi'nin Ravze-i Terakki adlı büyük olasılıkla Üsküdar'da bulunan bir okulun Farsça öğretmeni olan oğludur. Çağatay dili üzerine bir kitap yazmıştır, Esas-i Lisam-i Türkî, eser 1314/1896–97 yılında İstanbul'da basılmıştır (Smith, 1980:137).

4.2.3. Şeyh Süleyman Efendi ve Eseri

Macar Türkolog Kunoş Galatasaray lisesinde derslerin bazılarına devam edebilmek için tavsiye mektuplarıyla gelmiştir. Tavsiye mektuplarından birisi de Özbekler Tekkesi'nin hürmetli şeyhine, Macaristan'ı görmüş olan Şeyh Süleyman Efendi'ye yazılmıştır.

“İstanbul’un uzak bir mahallesindeki tekkeyi” aramaya çıkan Kunoş, birkaç saat sonra tekkeyi bulmuştur. Şeyh Efendi Kunoş’u Sultanahmet’teki Özbekler tekkesinde kabul etmiştir. Şeyhi görmek isteyen Kunoş’a izin verilmiştir: Şeyh, selamlık odasının minderli kereveti üzerinde oturmuş, elinde tespih ak saçlı, aksakallı bir pirdir. Bakışları yumuşaktır, Kunoş’u “hoş geldin Macar oğlu” diye karşılar “Türkçe bilir misin bari ?” diye sorar. Sohbet esnasında konuşulanlar, Şeyh Süleyman Efendi’nin edebiyat dil meselesinde oldukça derin zekâ ve bilgi birikimine sahip olduğunu gösterir.

Şeyh Süleyman Efendi Lügat-ı Çağatayi ve Türkî Osmanî adlı bir eser yazmıştır. Çağatay lehçesiyle kaleme alınan bu eser Kunoş tarafından karşılaşmalarından otuz sene sonra Almanca ve Anadolu lehçesine çevrilmiş ve Macar Akademisi tarafından yayınlanmıştır (Bekiroğlu, 1995:10).

II. Abdülhamit, Meclis-i Mesayih ve Encümeni Teftiş Maarif fahri üyelerinden olan Özbekler Dergâhı postnişini Şeyh Süleyman Efendi’ye Çağatayca ve Osmanlıca sözlük hazırlamasından dolayı mükâfat olarak 4 üncü rütbeden Osmanlı Nişanı vermiştir (1300/1882-1883) (BOA, İ.DH.. 881, 70269).

Şeyh Süleyman Efendi, eserinde Çağatay dilinin önemi üzerinde durmuştur. Çağatayca’yı batı ve doğu Türkistan’daki eski yeni yazı dillerini ve özellikle Özbekçe’yi içine alan bir yazı dili olarak değerlendirmiştir. Süleyman Efendi eserinin giriş ve önsöz kısımların da düşüncelerini şöyle dile getirmiştir:

“Özbek, Türkmen, Kazak, Moğol, Kırgız, Kıpçak ve Kalmak gibi Çağatay lisanıyla mütekkelim olan bi’l- cümle ahali beyinde müstacmel bir çok durub-ı esmalı dahı teksiren li’l-fa’de ilave eyledim” (Canpolat, 2002:770).

Erdab-ı lügat indinde ma’lum olduğu vechile Çağatay lisanı dünyada bulunan ana lisanlardan biri olup Asya’nın umum ahalisi bununla mütekkelimdir. İşte bu cihetle lisan-ı mezkûrun ehemmiyeti derkârdır. Bi’l-husus lisan-ı Türk-i Osmaninin asl-ı me’hazi olmak münasebetiyle memalik-i mahrusa-i şahanede taallüm ve i’tinaya şayan olduğu muhtac-ı beyan ü izah edilir” (Levend, 1960:164).

Şeyh Süleyman’ın eseri olan Lügat-ı Çağatayi ve Türkî Osmanî cumhuriyet döneminde de önemini yitirmemiştir. Atatürk, Şeyh Süleyman’ın Çağatay Sözlüğü’ne önem vermiş ve eserin Türk harflerine çevrilerek yeniden basılmasını istemiştir. Abdülkadir İnan’ın

sözlüğün yeniden işlenmesi gerektiğine dair rapor vermesi üzerine 1933’de bir komisyon kurulmuştur. Abdülkadir İnan, Celal Sahir ve Besim Atalay’dan oluşan komisyon eseri tekrar gözden geçirerek düzeltmiş ve Cumhuriyet basımevine göndermiştir. Sözlüğün çok az baskısı yapılabilmektedir (Levend, 1960: 418-419).

4.2.4. Şeyh Hacı Mehmet Salih Efendi ve Basmacılık

Buhara ahalisinin ağırlanmasında kullanılan dergâhın tahsisatı, ihtiyaçları yeterince karşılamıyordu. Şeyhler bir sanat öğrenip az da olsa gelirleri artırmaya çalışıyorlardı. Mesela Üsküdar’da Özbekler Tekkesi Şeyhi Salih Efendi litografya usulüyle kitap basmaktaydı. 1860 yılında harflerle kitap basmak üzere Meclis-i Maarife müracaat etmiştir. O dönemde İstanbul’da neşriyat yapmak isteyenler Meclis-i Maarif ve zaptiye tarafından incelendikten sonra sadaretin onaylamasıyla “basmahâne” açabiliyorlardı. İstanbul ve bazı eyaletlerde ecnebiler “hurûfla” neşriyat yapmaktaydı. Şeyh Mehmet Efendi’nin Osmanlı tebaasından olmasına rağmen hususî izin alması memnuiyetle karşılanmıştır. Zaptiye müşiri, şeyhin kanunlara aykırı davranmayacağına dair kefil olmuştur. Kendisinden mühürlü senet de alınmıştır.

Mehmet Efendi basacağı kitap ve risaleleri öncelikle Meclis-i Maarife göndererek ruhsat alacaktı. İzinsiz kitap basmayacak ve usullere aykırı davranırsa basmahanesi kapatılacak, kendisi ve kefil haklarında verilecek ceza icra edilecekti. Mehmet Salih Efendi kısa sürede basmahane açma ruhsatı almıştır (1276/1859-1860) (BOA, DH.İD., 30173).

4.2.5. Ünlü Şair Lalezade Abdülbaki Efendi

Şair Lalezade Abdülbaki Eyüp’teki Özbekler tekkesinin kurucusu ve ilk şeyhidir. İstanbul kadılığı yapmış olan şair, Melamiliğe mensup yetim mahlası ile bir çok şiirler yazmış, tasavvuf ile ilgili bir çok metni tercüme etmiştir (Ersen, ve Ulukan, 2005:133).

“Menakıb-ı Melâmiyye-i Bayramiyye”, “Terceme-i İnsan-ı Kâmil li-ş Şeyh Abdulkirim Cili”, “Şerh-u Zeyl-i Alâ Kaside-i Meslek-il Uşşak li-ş “Şeyh Sarı Abdullah Efendi”, “Risâle-i Mebde’ ve Mead”, “Terceme-i Kimyayı Saadet li-l Gazali” ve Zübdet-us Suk” adlı eserleri vardır (Özdamar, 1994:31).

4.2.6. Tekke ve Musiki

Tekke musikisi işlevsel bir musikidir. Tekkelerde düzenlenen ayinlerde asıl amaç musiki değil zikirdir. Musiki zikri süslemek için kullanılır. Tarikatların ayinlerinde musiki ile dini raks denebilecek uyumlu hareketlerle hatta kıyafetler ve renklerle, insanlardaki estetik duyguları geliştirip yüceltmek ve bu yoldan insanı tanrıya tanrısal gerçeklere çekme amacı güdülmektedir (İnançer, 1994b:240).

Nakşibendîlerden bazıları kuudi zikir tarzlarını benimsemişlerdir. Özbek tekkelerinin benimsemiş oldukları tasavvuf anlayışı, ayinlerine ve musikilerine yansımıştır. Bunların musikileri, zikir ve ayin tarzlarına uygun bir üslup ve tavidir.

Özbek tekkeleri, musiki üstatları ile musiki heveslilerinin bir araya geldiği bilgi ve tecrübe aktarımını sağlayan birer konservatuar gibiydiler. Tekkelerdeki musiki tarikat terbiyesi altında yapılmaktaydı.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonrada Sultantepe Özbekler tekkesi bir kültür merkezi olarak yaşamını sürdürmüş ve dönemin başlıca tasavvuf müziği ustalarını konuk etmiştir. Müziğe olan aşkı ile bilinen Necmettin Özbekkangay'ın şeyhliğine rastlayan bu dönemde, Süleyman ve Ulvi Erguner, Aka Gündüz Kutbay, Niyazi Sayın, Cüneyt Orhon, Nezih Uzel gibi sanatçılar tekkede toplanıp Tasavvuf müziği meşk etmekten büyük zevk almışlardır. Necmettin Özbekkangay'ın müziğe olan ilgisi, sırası ile bendir çalan ve ney üfleyen oğulları Edhem ve Sadık Özbekkangay'a miras kalmıştır. Onlarda müzisyen dostları ile beraber tasavvuf müziği yapmaya devam etmektedir (Eryılmaz, 19??:11).

BÖLÜM 5: İÇ VE DIŞ POLİTİKA

5.1. Özbek Tekkelerinin Osmanlı Devleti'nin Dış Politikasındaki Yeri

Orta Asya'dan gelen sefirlerin birçoğu padişahla görüşmek istediklerinde ve hacca gitmek için İstanbul'a geldiklerinde Özbek tekkelerinde kalmışlardır. Özbek tekkeleri Orta Asyalı sefirler için misafirhane görevi görmüştür.

5.1.1. Muhammed Parsa Efendi'nin Elçilik Görevi ile İstanbul'a Gelişi ve Sultanahmet'teki Özbekler Tekkesindeki Misafirliği

Osmanlı padişahları, Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren halife sıfatıyla anılmaya başlanmışlardır. Dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan Müslümanlar zor duruma düştüklerinde halifeden yardım istemişlerdir.

Osmanlı devleti elinden geldiği müddetçe Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmiştir. Sultan II. Mahmut döneminden itibaren Orta Asya'daki hanlıklara yardım edilmiş ve münasebetler geliştirilmiştir. Orta Asya'daki hanlıklar Rusya'nın yayılmacı politikasına karşı sık sık Osmanlı Devletinden yardım istemişlerdir. Osmanlı'nın Türkistan hanlıklarının yardım isteklerine ilgi göstermesi bu bölgedeki nüfuzunun gittikçe artmasına yol açmıştır.

Buhara, Nasrullah Han'ın hâkimiyeti zamanında Çarlık Rusya'sı ve İngiltere'nin mücadele ettiği bir alan haline dönüşmüştür. İngiltere ve Rusya, Buhara'yı tanımak için bölgeye birçok casus göndermişlerdir (Alpargu, 2002:568). Ancak, Buhara'nın Ruslar veya İngilizler tarafından işgal edilmesinden korkulduğundan dolayı Müslümanların dışında yabancıların şehre girmesi zorlaştırılmıştır. Her yabancı seyyahın İngilizlerin veya Rusların ajanı olmasından şüphe edilmiş, Avrupa'daki devletlerin temsilcileri gözetim altında tutulmuş, not almalarına izin verilmemiştir. Bu şekilde yasaklar koyarak şehrin coğrafi yapısının Ruslar ve İngilizler tarafından öğrenilmesi engellenmeye sağlanmaya çalışılmıştır. Zaten şehrin coğrafi konumu da Buhara'ya girilmesini zorlaştırmıştır (Zarcone, 2001:11-12).

Buharalıların aldığı bütün bu tedbirlere rağmen hanlık Rus tehlikesinden kurtulamamıştır. Emir Muzaffer Hokand Hanlığı ve Taşkent için Rusya ile kanlı bir savaşa tutuşmuş olduğu bir zamanda, Hokand Hanlığı'nın başkentini işgal etmiştir.

Hokand Hanlığı'nın Ruslara karşı direnme gücünü kırmaya çalışarak farkında olmadan Ruslara yardım etmiştir. Taşkent'in "bizlere yardım" edin çağrısına cevap vermemiştir. Muzaffer Ruslara karşı diğer hanlıklara yardım etmeyerek kendi sonunu hazırlamıştır (Hayit, 1971:32).

Hesapta olmayan bir şekilde Rus baskısı ve istilası ile karşılaşan Buhara Emiri Muzaffer, yardım istemek için Muhammed Parsa Efendi'yi Osmanlı ve İngiliz hükümetlerine elçi olarak göndermiştir. Emir Muzafferin, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım istemesinin birçok nedeni vardır. Emir, Rusya'nın Türkistan'da yayılmasının İngiltere'nin Hindistan'daki hâkimiyetini tehlikeye düşüreceğini bildiğinden İngilizlerin kendilerine yardım edeceğine kanaat getirmiştir. Osmanlı padişahının halife sıfatına sahip olduğu ve de Rusya'nın ezeli düşmanı olduğu düşünüldüğünde emirin Osmanlı'dan yardım istemesi son derece mantıklıdır. Ayrıca Osmanlı Kırım savaşında Türkistan hanlıklarının ortak düşmanı olan Rusya'yı mağlup etmiştir (Özcan, 1975-1976:96).

Muhammed Parsa Efendi, Osmanlı'dan yardım istemek üzere ilk olarak 22 Eylül 1284/1867 yılında sultan Abdülaziz ile görüşmek için İstanbul'a gelmiştir. Parsa Efendi İstanbul'da Sultanahmet civarındaki Özbek tekkesinde kalmıştır. Kendisinin en çok rahat edebileceği yer burasıdır. Kendi tebaasında insanlar burada kalmaktadır ve şeyhi de Buharalıdır. İstanbul'da otuz üç gün kalan sefir için sekiz günlük 4.000 kuruş ve dört adamı içinde günde ellişer kuruş verilerek bütün masrafları devlet hazinesince karşılanmıştır (BOA, A.} MKT.NZD., 395, 8).

Muhammed Parsa Efendi İstanbul'da fazla kalmamış Osmanlı devletinden aldığı tavsiyeler üzerine İstanbul'dan Londra'ya hareket etmiştir. Ancak Londra'da aradığı desteği bulamamıştır.

Muhammed Parsa Efendi İstanbul'a döndükten sonra hac farızasını yerine getirmek için kutsal topraklara gitmiştir. Padişah 19 Şubat 1868'de kendisine yol harçlığı olarak 50.000 kuruş vermiştir. Buhara elçisi hac dönüşü İstanbul'da diplomatik faaliyetlere girişmiş ve Bab-ı Ali'ye Muhammed Şah'ın mührünün bulunduğu iki mektup takdim etmiştir. 4 Şevval 1284/1868 tarihli mektupta kısaca şunlar yazmaktadır:

“İslam padişahı olan halifenin yardım ederek Müslümanları dinsiz kâfirin (Rusya) elinden kurtarması, imanın mecbur tutuğu şeylerdendir. Vezirler ve sadrazam buranın ahvalini halifeye duyururular ise bundan büyük sevap duyacak ve onların iyi adla anılmalarına sebep olacaktır. Bu konuda iyice düşünün karar verin. Dinsiz düşmanda karar verip, Hocent, Ora Tepe, Dizeh ve Yeni Kurgan’ı zapt edip halka haddinden fazla zulüm etti. Kâfir ayakları altında çiğnenen o bölge halkında derman kalmadı. Halife İslam dinine uyarak Rusya’ya bir muhtıra göndersinler. Ümit olunur ki buradaki Rus kâfiri mağlup olunur az bir teşebbüsle mağlup edilir ve aciz kalır. Buharalılar Osmanlı devletinden her şekilde hoşnuttur. Buharalıların selamını bildiririm”.

Bu mektuptan Buharalıların Osmanlı devletine ne kadar çok güvendiği anlaşılmaktadır. Mesafenin uzunluğundan dolayı Osmanlının Buhara Hanlığı’na yardım etmesi mümkün değildi. Buharalılar kendi içlerinde ittifak halinde değillerdi ve ayrıca çevrelerindeki hanlıklarla da iyi geçinmiyorlardı. Bu durum sefire anlatılmış ve bu konuda bir name-i hümayun verilmiştir (Özcan, 1975-1976: 98-100).

İngiltere ve Osmanlı tarafından yalnız bırakılan Buhara Hanlığı Rusya ile giriştiği mücadelede başarısızlığa uğramıştır. 1868 yılında Buhara Rusya’nın himayesine girmiştir (Alpargu, 2002:568). Buhara sefiri Mehmed Parsa Efendi Rusya ile sulh antlaşması imzalandığından dolayı evine dönmek istemiştir. Buhara elçisi Osmanlı Devletini nasihatlerini anlatması için yanına bir elçi gönderilmesini istemiştir. Parsa Efendi, Buhara’ya Osmanlı elçisi olarak İstanbul’daki Özbekler tekkesinin Şeyhi Süleyman Efendi’yi götürmek istemiştir. Çünkü Parsa Efendi, Özbek tekkesinde kaldığı süre içerisinde Şeyh Süleyman Efendi ile sıkı ilişkiler kurmuş ve şeyhi yakından tanıma fırsatı bulmuştur.

Buhara sefiri Mehmed Parsa’nın bu istekleri Meclis-i Mahsus toplantısında görüşülmüş ve Süleyman Efendi’nin Buhara’ya gitmesine izin verilip kendisine 50.000 kuruş verilmiştir. Ayrıca Padişah Buhara’ya dönmek üzere olan Mehmed Parsa Efendi’ye 75.000 kuruş, refakatinde bulunanlar için de 25.000 kuruş bahşiş vermiştir. Encümen-i Mahsus kararıyla Buhara emirine hediye olarak ulaştırılmak üzere Osmanlı tuğrasıyla süsülenmiş 75.000 kuruşluk bir enfiye kabı yaptırılmıştır (1285/168-1869) (BOA, A.MKT.MHM., 436, 68).

5.1.2. Mirza Mehmet Fazıl'ın Elçilik Görevi ile İstanbul'a Gelişi ve Sultanahmet'teki Özbekler Tekkesindeki Misafirliği

1235/1819 tarihinde Buhara emiri Mirza Mehmet Fazıl'ı İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. Mirza Fazıl Sultanahmet civarında Özbekler Tekkesinde misafir olarak ikamet etmiş ihtiyaçları bütçeden karşılanmıştır (BOA, C.HR., 5600).

Fazıl Efendi İstanbul'da bir müddet kaldıktan sonra hacca gitmiştir. Buhara'ya dönüşünde Mehmet Fazıl'a bir mektup ve bir miktar para verilmiştir (BOA, HAT., 782, 366608; HAT. 1418, 57993).

5.2. Özbek Tekkelerinde İç Politika

5.2.1. Tabiiyet

Özbekler tekkesinin Buhara'dan gelip Osmanlı Devleti taabiyetine geçmek isteyenler için bir tasdik ve güvenlik soruşturması merkezi olduğu anlaşıyor. Osmanlı, Buharalı Müslümanları taabiyetine almadan önce araştırma yapıyor, Özbek tekkelerinden taabiyetlik isteyen Orta Asyalı kişiler hakkında bilgi alıyordu (Beyoğlu, 2004:206).

Mesela H. 1283/1866 senesinde Buhara'da doğan ve 13–14 sene evvel İstanbul'a gelerek ticaretle meşgul bulunurken 1322 tarihinde Hayrettin Çavuş Mahallesindeki Şeyh Osman Efendi Tekkesi imamının kızı Fatma Nevhide Hanımla evlenen ve iki kız çocuğu olan Üsküdar'da Hayrettin Çavuş mahallesinde ikamet eden Buharalı Murad Efendi taabiyet isteğinde bulunmuştur. Osmanlı hükümeti Buharalı Murad Efendi'nin nasıl bir kişi olduğunu Üsküdar'da Sultantepe'deki Özbekler tekkesi Şeyhi Buhara'lı Sadık Efendi'ye sormuştur. Osmanlı, Buharalı Murad Efendi'yi, Sadık Efendi'den tasdik aldıktan sonra taabiyetine almıştır. Osmanlı hükümetinin Orta Asyalı Müslümanları taabiyetine almadan önce Özbek tekkelerine sorması Osmanlı Devleti'nin Özbek tekkeleri ile sıcak ilişkiler içinde olduğunun bir göstergesidir (DH.İD 61-1, 58).

Özbek dergâhları içinde ikamet eden Buharalılar da taabiyet isteğinde bulunuyorlardı. 1337 yılında Özbek dergâhında ikamet eden Buharalı Abdullah bin Abdülhadi'nin Osmanlı taabiyetine geçmesinde bir mahzur olmadığı anlaşılmış ve Osmanlı taabiyetine geçmesi için gerekli işlemler yapılmıştır (BOA, DH. EUM.ECB., 20, 12).

5.2.2. Tekkeler Arasındaki İlişkiler

Sultantepe ile Sultanahmet ve Eyüp'teki dergâhlar arasındaki ilişkiler oldukça sıkı idi. Bu tekkeler arasında sürekli seyahat eden kişilerin olması ilişkilerin sıkı olduğunun bir göstergesidir (Simith, 1980:132). Tekkelerde misafir olan insanların arasında dönemin ünlü diplomatları da bulunmaktadır (Aybek, 1977:96).

İstanbul dışındaki diğer tekkelerin birbirleriyle olan ilişkileri hakkında elimizde yeterli sayıda kaynak mevcut değildir. Ancak farklı şehirlerde kurulan Özbek tekkeleri mesafenin uzaklığından dolayı İstanbul'daki tekkeler kadar sıkı ilişkiler içine girememişlerdir.

Öte yandan bütün tekkeler birbirlerinden haberdar idi. Tekkelerin şeyhleri zaman zaman birbirlerini ziyaret ediyorlardı. İstanbul'daki tekkelerin şeyhleri hac güzergâhında yeni Özbek tekkeleri yaptırmışlardır. Sultanahmet'teki tekkenin Şeyhi olan Süleyman Efendi

Cidde'de yaptırdığı tekkeyi kontrol ediyor olmalıdır. Netice itibariyle tekkelerin hepsi aynı şemsiye altında olmalarından dolayı birbirlerine bağlıydılar.

Özbek tekkeleri marjinal bir sufiliğe sahip değillerdi. Dolayısıyla diğer tekkeler tarafından dışlanmamışlardı. Gücünü Osmanlı devletinden aldıklarından dolayı ön plana çıkmışlardır. Özbek tekkeleri gerek Osmanlı Devleti'nin gerek diğer tekkelerin gözünde saygın bir yere sahip olmuşlardır.

Özbek tekkeleri, Aksaray Horhor caddesinde bulunan Hindîler tekkesi, Buhara tekkesi ve Afgan tekkesi ile yakın ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Orta Asya kökenli olan bu tekkeler zaman zaman birbirlerinin adları ile anılmışlardır. Mesela Üsküdar'da Tekke Kapısında Sulak Sinan Mahallesinde bulunan Özbekler Kalenderhane'si, Hindîler Dergâhı olarak da anılmaktaydı. Özbek tekkelerinin Orta Asya kökenli diğer tekkelerin adıyla anılıyor olmasının sebebi tekkelerde kalan hacıların ve şeyhlerin Afganlı, Buharalı veya Hintli oluşuna bağlanabilir (BOA, İ. EVK., 11, 9 b 1325).

5.2.3. Özbek Tekkelerinde Asayiş

Özbek tekkelerinde hac görevini ifa etmek için gelen hacı adayları kalmakta idi. Özbek tekkeleri, sayıları yüz binleri bulan Orta Asyalı hacıların barınma ihtiyacına cevap

verecek kapasiteye sahip değillerdi. Tekkelerde yer kalmayınca gelen hacı adayları çevredeki hanlara yerleştiriliyorlardı (Celal, 1946:45).

Tekkelere gelen hacı adaylarına kalacak yer bulmakta bile zorluk çekilirken, bazı kişiler şeyhlerden izin almadan zorla tekkelerde yatmak istiyorlardı. Mesela Sultanahmet civarında Özbekiye dergâhına Hacı Abi, Zayid ve Halıknazar isimli kişiler zorla girmişler ve bir gece dergâhta yatmışlardır. Adı geçen kişiler tekkedeki uygunsuz davranışlarından dolayı uzaklaştırılmışlardır. Ancak tekrar Sultanahmet'teki tekkeye girmek istediklerinde ise Osmanlı Devleti duruma el koymuş gerekli tedbirleri almıştır. Osmanlı hac konusunda yükünü hafifleten Özbek tekkelerinin güvenlik ve asayişiyle yakından ilgileniyordu. Tekkelerde huzursuzluk çıkması, buralarda misafir olarak kalan hacıları rahatsız ettiğinden “bütün Müslümanların koruyucusu” olduğu mesajını veren padişah zor durumda kalıyordu (1278/1861) (BOA, A.}MKT.NZD., 359, 33).

Her tekkenin kendine özgü kullandığı deyimler ve ifadeler bulunmaktadır. Kavga, hırsızlık gibi istenmeyen davranışlar nedeniyle bu yerlerden uzaklaştırılanlara Özbek tekkelerinde “seyyah edilmiştir” denilmekte ve defterlere bu tabirle kayıt olunmaktaydılar (Simit, 1980:132).

Tekkeler kendi içlerindeki iktidar kavgalarının yanında dışardan gelen tehditlerle de mücadele etmek zorundaydılar. Kimi zaman yukarıdaki örnek de verildi gibi tekkeler basılıyor, kimi zaman da şeyh adayları veya şeyh vekilleri bazı başıbozuklar tarafından tehdit ediliyorlardı. H.1278/1861 tarihinde vefat eden Özbekler tekkesi şeyhi Mehmet Efendi'nin adamları, şeyh vekili olan kişiyi haksız yere korkuttuklarından dolayı devlet tarafından cezalandırılmış hapse yollanmışlardır. Hapisteki bu üç kişi tezgâh ve dükkân sahibi olduklarını ve zikir edilen şeyh vekilinin kendilerini kinle hapis ettirmiş olduğunu iddia etmişler durumun tahkik edilerek gerçeğin ortaya çıkarılmasını istemişlerdir (BOA, MKT.NZD., 362, 77).

Özbek tekkelerinde tutuklular da kalmıştır. 1915–16 Alman hükümeti tarafından Rusya'dan İstanbul'a gönderilen şahıslardan biri polis tarafından önce Afgan tekkesine daha sonra da Özbek olması nedeniyle Özbek Dergâhına gönderilmiştir. Başka bir öğrenci ise Afgan olmasına rağmen Afgan tekkesinde kalmayı kabul etmemiş ve yine polis tarafından Sultantepe'ye gönderilmiştir.

5.3. Osmanlıda Devlet ile Özbek Tekkeleri Arasındaki İlişkiler

Selçuklular döneminden itibaren başlayan padişah-derviş ilişkileri, Osmanlılarda özel bir durum halini almış bütün padişahlar sembolik de olsa bir tarikata mensup olmuşlardır. Şehzadeliklerinden itibaren tasavvuf kültürüyle yetiştirilmiş olan sultanlar, bu kültürün tesirlerini hayatlarının sonuna kadar korumuşlardır (Kara, 1999:135).

Padişahların tarikatlarla olan ilişkileri devlet içinde tarikatlara büyük bir ayrıcalık sağlamıyordu. Tarikatlar üzerinde bir devlet kontrolü mevcuttu. Diğer devletler gibi Osmanlı Devleti de kendi topraklarında olup bitenlerden haberdar olmak ve onları kontrol altında tutmak istiyordu.

Osmanlı Devleti'nde tasavvuf hayatı serbest bir şekilde yaşanmış, hatta devlet yöneticileri tekkelere vakıflar tahsis ederek tekkeleri desteklemişlerdir. Devlet sadece karşıt bir tavır içerisinde olan tekkeleri susturmuştur. Osmanlıda tekkeler özerk bir kuruluş idiler. Ancak devletin tekkeleri kontrol eden belli kontrol mekanizmaları vardı. Devlet, haddini aşan tasavvuf erbabına karşı gerekli tedbirleri almıştır (Mustafa Kara, 2005:241).

Osmanlı da Kalenderilik, Nakşibendîlik, Bektaşilik, Yesevilik gibi tarikatlar ortaya çıkmıştır. Her tarikatta kendi görüşünü yaymak için tekke kurmuştur. Bu tarikatlar İmparatorluğun topraklarında meydana gelen bazı siyasal, sosyal ve iktisadi kargaşa dönemlerinde birtakım hareketlere ve ayaklanmalara katılmışlardır.

Nakşibendîliğe bağlı olan Özbek tekkeleri bu alanda istisnai bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlete en az sorun çıkartan tekkeler Özbek tekkeleri olmuşlardır. Özbek tekkeleri herhangi bir anarşi olayına karışmamışlardır. Tekkeler kuruldukları günden itibaren devletle hiçbir sorun yaşamamışlardır.

Tekkelerin iç işlerine devlet karışmamıştır. Küçük sorunları müsamaha ile karşılamış, görmezden gelmiş gerek, duydukça önlemler almıştır. Devlet tekkeleri iç işlerinde serbest bırakmıştır. Osmanlı Özbek tekkelerine karşı programlı bir siyaset takip etmiştir.

Üsküdar'daki tekke İmparatorluk arazisinde bizzat devlet eliyle açılmıştır. Muhtelif semtlerde ve şehirlerde açılan Özbek tekkelerinin hepsi devlet tarafından desteklenmiştir. Bu tekkelere birçok vakıf ilga edilmiştir.

Aslında Özbek tekkeleri ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler çıkara dayanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruiyet iddiası hacıların koruyucusu olmasına bağlıydı. Osmanlı hacıların barınma ve yemek ihtiyacını karşılamak için Özbek tekkelerinden faydalanıyordu. Böylece devletin sırtındaki ağır yük birazda olsa hafiflemiş oluyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti Buharalılar'dan gelen tekke açma isteğini büyük bir memnuniyetle karşılıyor ayrıca tekkelere cömert yardımlarda bulunuyordu.

Öte yandan Osmanlı Özbek tekkelerinin çizmeyi aşmamalarına önem gösteriyordu. Devlet tarafından baskı altında tutulmuyorlardı ama devlet tekkeleri kendine has mekanizmalarla denetliyordu.

Tekke şeyhlerinin toplumda ne kadar kabul gördüğünü bilen Osmanlı Devleti şeyhlerin güçlenmemesine özen göstermiştir. Tekkenin gelirlerini belirli düzeyde tutmuştur. Herhalde Osmanlı, ekonomik anlamda bağımsız olan tekkelerin başına dert olacağını düşünüyordu.

Özbek tekkeleri kuruldukları bölgelerde Osmanlı Devleti'nin gücünü temsil ediyor ve reklâmını yapıyorlardı. Sınırların genişliğinden dolayı devlet yetkilileri her bölgede bulunamıyorlardı. Tekkeler kuruldukları hac güzergâhlarında Osmanlıyı temsil ediyorlardı.

Osmanlı hükümetinin kilit göreve sahip Özbek tekkelerinin başına Orta Asyalı, Hintli ve Afganlı mühim insanları getirmesi de dikkate değer diğer bir konudur. Bu insanlar derin ilimleriyle, yüksek faziletleriyle çevrelerine yalnız İstanbul halkını değil, ta uzaklardan gelen kimseleri de çekerlerdi.

Tekkeler, özellikle İbrahim Edhem Efendi gibi şeyhler sayesinde bilime ve sanata büyük katkıda bulunmuşlardır. Devlet tekkelerin ilmi çalışmalarını yakından takip etmiş ve onlara maddi yardımda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti kendine sorun çıkarmayan zararından çok kârı olan Özbek tekkeleriyle yakından ilgilenmiştir. Tekkeler Osmanlı'nın tasavvuf hayatındaki en sadık ve önemli mütteliklerinden olmuştur. Osmanlı dini hayattaki mütteliklerinin isteklerini çok büyük bir titizlikle yerine getirmiş ve beklenenden fazla yardımda bulunmuştur. Tekkeleri tamir ettirmiş, taamiyelerini artırmış, şeyhlerin ve ailelerin sorunlarıyla ilgilenmiş, tekkelerdeki asayiş gerekliliği oldukça sağlamıştır.

Özbek tekkelerinin cephesinden bakıldığında da durum hiç farklı değildi. Tekkelerin devletten birtakım çıkarları vardı. Bu dergâhlarda Orta Asya kültürü ve Nakşibendîlik geniş kitlelere tanıtılıyordu. Açılan on yediden fazla tekke sayesinde Nakşibendîlik ve Orta Asya kültürü geniş kitlelere ulaşmıştır.

Tekkeler Osmanlının yardımıyla kendi tebaalarına hizmet vermişler ve Buharalıların hacca gidiş gelişlerinde mağdur olmamalarını sağlamışlardır. Bu durumda tekkelerde bir gönül rahatlığı yaratmıştır.

Özbek tekkeleri ekonomik yönden devlete bağlı idiler. Bu nedenle devletle ters düşmemeye önem vermişlerdir. Osmanlı ile aralarının bozulması gelirlerinin kesilmesi sonucunda yok olmalarına neden olurdu. Bu nedenle Osmanlı ile ters düşmek gibi bir lükse sahip değillerdi.

Yaygın bir kanat olarak Nakşibendîler, şeriata ve İslam'a en bağlı tarikattırlar. Nakşibendî inancına sahip olan tekkelerin tarikat inancının gereklerinden dolayı devletle ve toplumla ters düşmezlerdi. Zaten tekkelerde Osmanlının tepkisini çekecek durumlar ortadan kaldırılmıştır.

Tekkelerde yaşayan müritler ve şeyhler birçok açıdan rahat durumdaydılar. Burada, doğuyorlar, büyüyorlar, ekmek sahibi oluyorlar, geçimlerini kazanıyorlar, ölüyorlar ve tekkenin mezarlığına defin ediliyorlardı. Ayrıca toplum tarafından saygı görüyorlardı. İsyan edip, huzursuzluk çıkarıp rahatlarını bozmaya hiç gerek yoktu.

Tekkelerin şeyhleri padişahlarla sıkı dostluk ilişkileri içerindeydiler. Şeyh Süleyman Efendi'nin II. Abdülhamit'le dostluğu padişahın hatırlarını yazdığı kitapta bile kendini göstermiştir.

Osmanlıyı arkalarına almaları ile Özbek tekkeleri diğer tekkeler arasından sıyrılmışlar ve kendilerine toplumda ayrı bir yer edinmişlerdir. Gücünü Osmanlıdan alan tekke üyeleri kendilerini daha rahat ve güvende hissetmişlerdir.

5.4. Özbek Tekkelerinin Toplum Üzerindeki Etkisi

Özbek tekkeleri sanat okulu gibiydiler. Ebruculuk, marangozluk gibi birçok meslek tekkelerin altındaki atölyelerde icra edilmekte idi. Özbek tekkeleri öğretici, eğitici

yönüyle toplumu etkilemiştir. Tekkelerin şeyhleri sanat okullarında hocalık yapmışlar ve bilgilerini öğrencileriyle paylaşmışlardır.

İbrahim Edhem Efendi ebru sanatını geniş halk kitlelerine ulaştırmıştır. Yaptığı ebrular halkın büyük beğenisini kazanmıştır. Tekkeler toplumda sanatsal faaliyetlerin icra edildiği merkezler olarak algılanmışlardır.

Özbek tekkeleri diğer tekkelerde olduğu gibi toplumu ayaklandırmaya çalışmamışlar aksine insanları ilme, sanata, İslam'a davet etmişlerdir. Halkın manevi değerlerini yükseltip, İslam dinini geniş alanlara yaymışlardır. Tekkeler insanların zor zamanlarında sığındığı bir sığınak olmuşlardır.

Şeyhler tekkelerde kalan hacılarla sıkı ilişkiler kuruyorlardı. Tekkelerde farklı mesleklere sahip hacılar ikamet ediyorlardı. Hacılarla kurulan sıcak ilişkiler tekkelerin konumunu güçlendiriyordu. İşleri düştüğünde onlardan yardım isteyebiliyorlardı.

Tekkelerin şeyhleri, su gibi idiler hep aşağı doğru sızıyorlardı, ama kayayı bile oyuyorlardı. Şeyhleri ve müritleri alçak gönüllü idiler ama sağlam ilişkilerinden dolayı güçlüydüler.

Özbek tekkeleri bu özelliklerinin etkisiyle her geçen gün mensuplarını artırarak ve coğrafyasını genişleterek tasavvuf düşüncesi içerisinde önemli bir yer edinmiştir.

Milli Mücadele sırasındaki katkıları ise gerçekten takdire şayandır. Halkın refaha kavuşmasındaki, devletin bağımsızlığının kazanmasındaki etkisi elbetteki göz ardı edilemez.

5.5. Tekkelerin Kapatılması

Din adamları Anadolu'nun yurt edinilmesinden başlayarak İstiklal mücadelesine kadar çeşitli hizmetler vermişlerdir. Fakat bünyeleri bozulan bu kurumlar bazen zararlı olabilmışlerdir. 1925 tarihinde Şeyh Sait gibiler Türk İnkılâb'ına karşı çıkıp devletle çatışmaya girmişlerdir (Eken, 1996:247).

1925'de Mustafa Kemal söylediği bir nutukta türbelerin, tekkelerin ve zaviyelerin kapatılmasının ve tarikatların kaldırılmasının işaretini vermiştir:

“Ölülerden medet ummak, medeni bir cemiyet için şindir. (lekedir). Bugün ilmin, fennin bütün şumulile medeniyetin parlak ışıkları karşısında filan veya falan şeyhin irşadile, maddi ve manevi saadet arıyacak kadar iptidai insanların, Türkiye medeni camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum.”

Büyük komutan başka bir konuşmasında ise tekkelerin kapatılmasının gerek ve zorunluluğunu belirtmiştir:

“Tekkeler behemahal kapatılmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti, her şubede irşatlarda bulunacak kudrete haizdir. Hiçbirimiz, tekkelerin irşadına muhtaç değiliz. Tekkelerin gayesi, halkı meczup (deli) ve aptal yapmaktır. Hâlbuki halk, aptal ve meczup olmamağa karar vermiştir.”

1925 yılının Kasım ayında tarikatlar dağıtılıp, yasaklanmıştır. Tekke ve zaviyelere kapatılarak malları elinden alınıp, ibadet toplantıları ve törenleri yasaklanmıştır. Bu dönemden sonra Türkiye’de şeyh, derviş, çelebi, seyyid, üfürükçü ve falcı gibi ünvanlar ortadan kalkmıştır. Tekkelerden normal ebatta olanların ev olarak, büyük olanların okul olarak kullanılmasına ve okul idaresinin de Milli Eğitim Bakanlığına verilmesine karar verilmiştir (Eroğlu, 1982:323).

1925’den sonra bazı tekkelerin binaları, süsleme sanatları ve mimarlık yönünden taşıdıkları değer dolayısıyla, koruma altına alınmıştır. İstanbul’un Beyoğlu semtinde şimdi bir müze olan Galata Mevlevihanesi ve Üsküdar Sultantepe’de bulunan Özbekler tekkesi bunlardan ilk akla gelenlerdendir (Mirmiroğlu, 1979:34).

Tekkeler, Konya mebusu Refik Bey ve arkadaşlarının hazırladığı 677 sayılı “Tekke Zaviyelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun” gereğince kapatıldı. Resmi gazete ile yürürlüğe giren bu kanunun gerekçesinde, istikrarlı ve güçlü bir devlet olma yolunda büyük adımlarla ilerleyen yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin temel anlayışı ile bağdaşmayan hadiseler, müesseselere tahammül edemeyeceği belirtilmiştir (Kara, 1999:269).

Mevlevilik, Bektaşilik gibi büyük tarikatların merkezleri İstanbul’da olduğundan 677 sayılı kanun bütün İslam dünyasını ilgilendirmiştir. Tekkelerin kapatılması ile tarikatlar yok olmamışlardır. Toplumlar da var olan alışkanlıkları değiştirmek düşünüldüğü kadar

kolay değildir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sınırları içinde kapanan tekkeler faaliyetlerini daha önce Osmanlı Devleti'ne bağlı olan topraklarda sürdürmüşlerdir.

1925 yılında Bektaşilik merkezini Arnavutluğa, Mevlevilik ise faaliyetlerini Suriye'ye nakletmiştir. Türkistan'da Sovyet rejiminin baskısına karşı Nakşibendî, Kübrevi ve Kadiri tarikatları İslam'ın sığınağı haline gelmişlerdi (Kara, 1999:270).

1925 yılında Nakşibendî tarikatına bağlı olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içerisindeki Özbek tekkeleri kapatıldı. Özbek tekkelerinin Osmanlı dönemindeki ve Milli Mücadele sırasındaki yardımları asla unutulmayacaktır. Özbek tekkeleri toplum üzerindeki olumlu etkileri ve devlette yardımlarından dolayı tebessüm ile hatırlanacaklardır.

Bin bir sanatta başarı gösteren, bilimsel çalışmalarıyla çığır açan hezarfen lakaplı Edhem Efendi'yi, Milli Mücadele sırasında Anadolu'ya asker ve silah kaçıran Şeyh Ata'yı, II. Abdülhamit'in ajanı olarak ünlenen Süleyman Efendi'yi ve adını sayamadığımız daha birçok Özbek şeyhini unutmak mümkün değildir.

SONUÇ

Özbek tekkeleri ulaştıkları her bölgede İslam dinine bağlı olan kesimleri kendilerine çekerek yayılmışlardır. Tekkelerdeki dini ibadetlere devletin hiçbir müdahalesi olmamıştır. Tekkeler, Nakşibendî tarikatının âdâb ve erkânının uygulandığı, ruhi terbiyenin verildiği, sosyal ve kültürel etkinliklerin yapıldığı mekânlar olmuşlardır.

Özbek tekkeleri Orta Asya kültürünün zenginleşmesi ve dünyanın muhtelif yerlerine yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Özbek tekkeleri isminden de anlaşılacağı gibi daha çok Özbek asıllı hacıların barındığı ve onlar için bir bakıma konsolosluk görevi gören birimler olmuşlardır. Bu tekkelere intisap edenler Orta Asyalıları yakından tanıma fırsatı bulmuşlar, düşünme tarzları ve bakış açılarını öğrenmişlerdir.

Tekkelerde yetişen şahsiyetler buraların asırlar boyu ilim ve kültür yuvası haline gelmesini sağlamışlardır. Özbek tekkelerine mensup olan şeyhler farklı alanlarda yüzlerce eser meydana getirmişlerdir. Bu eserlerden birçoğu günümüze kadar gelmiştir.

Tekkelerin şeyhleri fakir ve kimsesiz vatan evlatlarını sinelerine toplamışlardır. Dilenmekten, hırsızlıktan, katilikten kurtarmış oldukları bu kimselere sanat merkezi haline gelen tekkelerde mesleki alanda eğitim vermişlerdir. Bunları o nezih muhitte nasihatlerle terbiye etmişlerdir.

Özbek tekkeleri sadece tasavvuf hayatının huzur teslimiyet hücreleri değil siyasi, iktisadi, ilmi, kültürel, edebi ve askeri hayatın üst derecede yönlendiricileri olmuşlardır. Gerek edebiyat alanında, gerek halk kesimleri ile yoğun temasları sonucu popüler kültür üzerindeki etkileri itibari ile Türkiye'nin kültür tarihinde hiç de küçümsenmeyecek bir paya sahip olmuşlardır.

Sultantepe'de bulunan Özbek tekkesi ve diğer Özbek tekkelerinin Milli Mücadele tarihimiz açısından önemli bir yeri vardır. İstanbul'dan Anadolu'ya geçen milli kahramanların İstanbul'dan harekete geçtikleri ilk nokta Sultantepe'deki Özbek tekkesidir. Birçok ünlü şahsiyet bu tekkeden yola çıkarak Anadolu'ya geçmiştir.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Halide Edib (2005), *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul.
- ADIVAR, Halide Edib (2006), *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul.
- AKŞİN, Sina (2000), *Türkiye Tarihi*, c.2, İstanbul.
- ALPARGU, Mehmet (2002), “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler Ans.*, c.8, Ankara, s.557-605.
- ALUS, Sermet Muhtar (1951), “Hacca Sefer Hazırlığı, Hacı Tehniyesi”, *Tarih Hazinesi*, sa.9, İstanbul, s.426-430.
- AYBEK, Z. Hasan (1977), “Hindiler Tekkesi”, *Hayat Tarih Mecmuası*, c.2, İstanbul, s. 96.
- AYDIN, Ferit (1996), *Tarikatta Râbita ve Nakşibendilik*, İstanbul.
- AYVANSARAY, Hüseyin (2001), Sâtı Ali, Besim Süleyman, *Hadikatü'l Cevami*, İstanbul.
- ATALAR, Münir (1991), *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara.
- BAHATTİN, Orhan (1963), “Hac ve Kurban Bayramı”, *Hayat ve Tarih Mecmuası*, sa.3, İstanbul, s.43-47.
- BAKIR, Mehmed (1963), “Buhara Tekkesi ve Mescidi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, s.3099.
- BEKİROĞLU, Nazan (1995), “Bir Şairenin Salonunda Bir Şeyh, Bir Sahte Derviş, Bir Dil Âlimi”, *Dergâh*, sa.63 c.6, İstanbul, s.8-10.
- BEKTAŞ, Cengiz (1984a), “Özbekler Tekkesi”, *Tarih ve Toplum*, c.2, sa.8, İstanbul, s.112-117.
- BEKTAŞ, Cengiz (1984b), “Özbekler Tekkesi-II”, *Tarih ve Toplum*, c.2, sa.9, İstanbul, s.182-187.
- BEYOĞLU, Süleyman (1997), “Osmanlı Devletinin Üsküdar Özbekler Tekkesine Yaptığı Tahsisatlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları İncelemesi Dergisi*, İstanbul, s.25-34.
- BEYOĞLU, Süleyman (2004), “Milli Mücadele ve Özbekler Tekkesi”, *Üsküdar Sempozyumu I*, İstanbul, s.201-210.

BİLGE, Mustafa (1992), “II. Abdülhamit’in İslam Birliği Çağrısı ve Fas”, *II.*

Abdülhamit ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, İstanbul, s.45-64.

BİLGE, Mustafa L. (1993), “Cidde”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul, s.523-525.

BOA, ARZ TEZKERESİ., 16626.

BOA, A.}AMD., 41, 86.

BOA, AMKT.DV., 63, 35.

BOA, A.MKT.MHM., 66, 18.

BOA, A.MKT.MHM., 194, 96.

BOA, A.}MKT.MHM., 240, 36.

BOA, A.}MKT.MHM., 429, 53.

BOA, A.MKT.MHM. 436, 68.

BOA, A.}MKT. MHM. 461, 6.

BOA, A.}MKT.MVL., 85, 22.

BOA, A.}MKT.MVL., 126, 22.

BOA, A.MKT.NZD., 13, 39.

BOA, A.}MKT.NZD., 24, 64.

BOA, A.MKT.NZD., 155, 85.

BOA, A.}MKT.NZD., 221, 72.

BOA, A.MKD.NZD., 252, 63.

BOA, A.}MKT.NZD., 322, 88.

BOA, A.}MKT.NZD., 359, 33.

BOA, A.}MKT.NZD., 367, 33.

BOA, A.MKT.NZD., 362, 77.

BOA, A.} MKT.NZD., 395, 8.

BOA, A.}MKT.UM., 183, 100.

BOA, A.MKT.UM., 188, 48.

BOA, CE., 2059.

BOA, CE., 2752.

BOA, CE., 4080.

BOA, CE., 5036.

BOA, CE 5875.

BOA, CE., 8475.

BOA, CE., 11291
BOA, CE., 12773.
BOA, CE., 14214.
BOA, CE., 19418.
BOA, CE., 25094.
BOA, CE., 25778.
BOA, CE., 32466
BOA, CE., 33348.
BOA, C.HR., 5600.
BOA, DH., 107, 5403.
BOA DH. EUM.ECB., 20, 12.
BOA, DH.İD., 4-1, 43.
BOA, DH.İD., 61-1, 58.
BOA, DH.İD., 30173.
BOA, DH.SAİD., 115,53.
BOA, HAT., 27277.
BOA, HAT., 1418, 57993.
BOA, HAT., 782, 366608.
BOA, HR.TO., 517, 37.
BOA, İ.EV., 5.
BOA, İ. EV.K., 11
BOA, İ.DH., 63, 3145.
BOA, İ.DH., 115, 5831.
BOA, İ.DH., 121, 6150.
BOA, İ.DH., 122, 6215.
BOA, İ.DH., 129, 6640.
BOA, İ.DH., 184, 10200.
BOA, İ.DH., 634, 44102.
BOA, İ.DH., 881, 70269.
BOA, İ.DH., 1218, 95389.
BOA, İ.DH., 1223, 95695.
BOA, İ.DH., 1225, 95895.

- BOA, İ.DH., 40672.
- BOA, İ.MVL., 101, 2207.
- BOA, İ.MVL., 116, 2831.
- BOA, İ.MVL., 234, 8179.
- BOA, İ.MVL., 268, 10284.
- BOA, İ.MVL., 291, 11698.
- BOA, İ.MVL., 334, 14369.
- BOA, İ.MVL., 335, 14416.
- BOA, İ.MVL., 345, 14932.
- BOA, İ.MVL., 356, 15572.
- BOA, İ.MVL., 412, 17932.
- BOA, İ.MVL., 513, 23165 .
- BOA, İ.MVL., 10680.
- BOA, MV., 199, 139.
- BOA, Ş.D., 129, 44.
- BOA, Ş.D., 174, 32.
- BOA, Y.PRK.ASK., 69, 7.
- BOA, Y.PRK. AZJ., 1, 72.
- BOA, Y. PRK.AZJ., 41, 20.
- BOA, Y.PRK.AZJ., 18724.
- BOA, Y.PRK.EV., 1, 64.
- BOA, YPRK.SH., 4, 17.
- BOA, Y.PRK.ZB., 26, 41.
- BROWER, Daniel (1996), “Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire”, *Slovic Review*, vol:55, no:3, s.567-584.
- BUKHARAEV, Ravıl (2002), “Kazan Hanlığının Düşmesinden Sonra Kazan Tatarları”, *Türkler*, çev. Işık Kuşcu , c.18, Ankara s.400-407.
- BOLAT, Ali (2003), *Melametilik*, İstanbul.
- CANPOLAT, Mustafa (2002), “Çağatay Dili ve Edebiyatı”, *Türkler*, c.8, Ankara, s.769-776.
- CELAL, Musahipzade (1946), *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul.
- ÇELEBİ, Evliya (1976), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c.9, Ankara.

- ÇELİK, Hüseyin (1993), “İngiltere’nin Sultan II.Abdülhamid’e Sunduğu Reform Paketleri-1”, *Tarih ve Toplum*, c.19, sa.112, İstanbul, s.242-248.
- ÇELİK, Recep (2004), *Mili Mücadelede Din Adamları -I*, c.1, İstanbul.
- DERMAN, M. Uğur (1977), *Türk Sanatında Ebru*, İstanbul.
- DEVELİOĞLU, Ferit (1999), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara.
- DİRİÖZ, Meserret (1993), “Divan-ı Hikmete Yeni Bir Bakış”, *Milletler Arası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993)*, Kayseri, s.93-99.
- EKEN H., Yerebasmaz A. (1996), Ünlü H., Arslanhan İ., Bahadır Ö., *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Bursa.
- ERGİN, Nuri Osman (1939), *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul.
- ERSEN, A., Ulukan M. (2005), “Özbek Tekkeleri ve Eyüp Özbekler Tekkesi”, *Eyüp Sultan Sempozyumu*, c. 9, İstanbul, s.133-145.
- EROĞLU, Hamza (1982), *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul.
- ERTEM, Adnan (2005), “Osmanlı’dan Günümüze Vakıf Müessesesi”, *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*, İstanbul, s.25-35.
- ERYILMAZ, F. Sinem (19??), “The Özbek Tekke of Sultantepe”, (Basılmamış Makale), s.1-16.
- FAROQHI, Suraya (1994), “Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Anlayışı ve Hac Olgusu”, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, T.T.K., s.2109-2119.
- FAROQHI, Suraya (1995), *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul.
- GALL, Dina Le (2005), *A Culture of Sufisim Naqshbandis in the Ottoman World*, New York.
- GEORGEON, François (1993), “II. Abdülhamit ve İslam”, *Tarih ve Toplum*, c.19, sa . 112, İstanbul, s.239-241.
- GÖRGÜN, Hilal (2004), “Mısır”, *İslam Ans.* c.29, Ankara, s.577-584.
- GÜNDÜZ, İrfan (1984), *Osmanlılarda devlet Tekke Münsabetleri*, İstanbul.
- HÂNİ Abdülmecid (2003), *Nakşibendilerin Gül Bahçeleri*, çev. Mehmet Emin Fidan, İstanbul.
- HARMAN, Ömer Faruk (1996), “Hac” *İslam Ans.*, c.14, İstanbul, s.382-386.
- HAYİT, Baymirza (1971), *Türk Devleti Milli Mücadele Tarihi*, çev. Abdülkadir Sadak,

Hollanda.

<http://www.hbektas.gazi.edu.tr/portal/html/modules.php?name=News&file=article&sid=700>, 10, 03, 2007.

<http://www.aku.edu.tr/genel/afyonkarahisar.htm>, 16, 04, 2007.

<http://www.bursav.org/tarihce.htm>, 25, 04, 2007.

http://www.kenthaber.com/Arsiv/Haberler/2007/Subat/20/Haber_209859.aspx, 16, 05, 2007.

İŞİN, Ekrem (1994), “Nakşibendilik”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul, s.31-39.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (1977), “Sultan Abdülhamid’e Dair 2”, *Hayat Tarih Mecmuası*, c.2, sa.7, İstanbul, s.18-27.

İNANÇER, Ömer Tuğrul (1994a), “Nakşibendilik (Zikir Usulü ve Musiki)”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, s.240-241.

İNANÇER, Ö.T (1994b), ”Tekke Musikisi” *İstanbul Ans.*, c.7. İstanbul.

İŞLİ, Esin Demirel (1998), *İstanbul Tekkeleri Mimarisi Eklentileri ve Restorasyonu*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

KARA, Adem (2005), *XIX. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri Antakya*, İstanbul.

KARA, İsmail (1993), “Tarikat Çevrelerinin İttihat ve Terakki ile Münasebetleri” *Dergâh*, c.4, sa.43, İstanbul, s.14.

KARA, Mustafa (1999), *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul.

KARA, Mustafa (2003), *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul.

KARA, Mustafa (2005), “Osmanlı Topraklarında Yaygın Olan Tarikatlar”, *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*, İstanbul, s.225-242.

KARAKOÇ, Ercan (2004), “Milli Mücadele’de Üsküdar”, *Üsküdar Sempozyumu*, c.2, İstanbul, s.151-159.

KOMİSYON (1963), “Buhara Tekkesi Cinayeti”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul, s.3099-3102.

KOMİSYON (2002), “Özbekler Tekkesi” *Bursa Ansiklopedisi* c.4, Bursa, s.1397.

KONYALI, İbrahim Hakkı (1951), “Türk Vakıfları ve Türk Hayırseverliği”, *Tarih Hazinesi*, sa.9, İstanbul, s.442-446.

KONYALI, İ.Hakkı. (1976), *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, c. 1, İstanbul.

KÖPRÜLÜ, Fuat (2003), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara.

KUTAY, Cemal (1???), *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara.

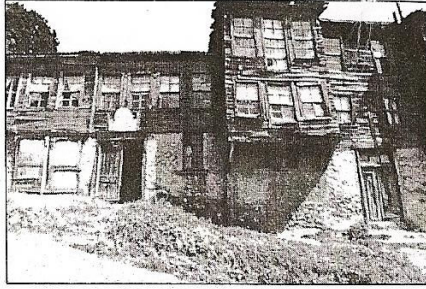
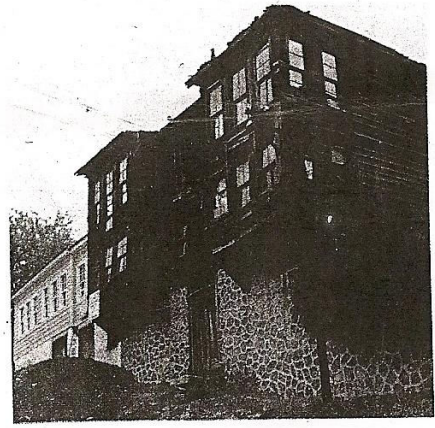
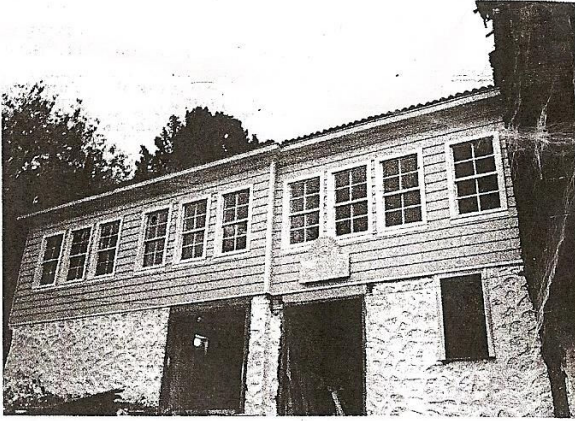
KÜÇÜK, Cevdet (1992), “II. Abdülhamid’in Dış Politikası”, *II.Abdülhamit ve Dönemi*

- V.Sempozyum Bildirileri, İstanbul, s.216-224.
- KÜÇÜK, Hasan (1976), *Tarikatlar*, İstanbul.
- LEVEND, Agâh Sırrı (1960), *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK, Ankara.
- MİRMİROĞLU, V (1979), “Kaadirihane ve Altındaki Kilise”, *Tarih Mecmuası*, İstanbul, s.34-39.
- MOUTAFOVA, Krassımira (2002), “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Derviş Kardeşlik Cemiyetleri ve Tarikatları ile Tırnova” *Türkler Ans.*, çev. Müfit Balabanlılar, Ankara, s.568-578.
- MUHAMMED, Seyyid (2004), “Mısır”, *İslam Ans.*, c.29, Ankara, s.563-569.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1978), “Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, sa.12, Ankara, s.247-268
- OCAK, Ahmet Yaşar (1999), *Kalenderiler*, TTK, Ankara.
- OCAK, Ahmet Yaşar (2005), *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul.
- ÖZBİLGİN, Erol (2003), *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye*, İstanbul.
- ÖZCAN, Abdülkadir (1996), “Hac” *İslam Ansiklopedisi*, c.4, İstanbul, s.400-408.
- ÖZCAN, Azmi (1992), “Özbekler Tekkesi Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir Double Agent” mı İdi?”, *Tarih ve Toplum*, c.17, sa.100, İstanbul, s.12-16.
- ÖZCAN, Azmi (1997), *Pan-İslamizm*, Ankara.
- ÖZCAN, Mert (1975-1976) “Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi’nin İstanbul’daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, s.93-120.
- ÖZDAMAR, Mustafa (1994), *Dersaadet Dergâhları*, İstanbul.
- ÖZEMRE, Ahmed Yüksel (2004), “Üsküdar’da Ebru Sanatı” *Üsküdar Sempozyumu II*, İstanbul, s.295-304.
- ÖZERGİN, M. Kemal (1970), “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Şam Yolu”, *Karayolları Bülteni*, s-34-38.
- ÖZTUNA, Yılmaz (1979), *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul.
- ÖZVAR, Erol (2005), “Osmanlı’da Gümrükler ve Kervanlar”, *Osmanlı, Medeniyet, Siyaset, İktisat, Sanat*, İstanbul, s.105-124.
- PAR, Arif Hikmet (1990), *Osmanlıca Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- RUTTER, Eldon (1929), “The Muslim Pilgrimage”, *Geographical Journal*, s.271-279.
- SARIKOYUNCU, Ali (1995), *Milli Mücadelede Din Adamları*, c.1, Ankara.

- SARIYILDIZ, Güliden (1992), “Hicazda Salgın Hastalıklar ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Bazı Önlemler”, *Tarih ve Toplum*, c.18, sa.104, İstanbul, s.16-20.
- SERTOĞLU, Midhat (1976), “Nakşibendilik ve Hâcegan Hanedanı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, c.2 sa.10, İstanbul, s.18-22.
- SOFUOĞLU, Ebubekir (200?), “Rusya’nın Yönetimindeki Hacılar Osmanlı Devletinin Yardımları” (Basılmamış makale), s.1-12.
- SÜREYYÂ, Mehmed (1996), *Sicil-i Osmani yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, İstanbul.
- ŞEMSEDDİN, Mehmed (1997), *Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsi I-II*, Bursa.
- ŞEREF, Abdurrahman (2005), *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul.
- SİMİTH, Grace Martin (1980), “The Özbek Tekkes of İstanbul”, *Der Islam*, Berlin, s.130-139.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya (2003), *Saray ve Ötesi*, İstanbul.
- ÜNAL, Mehmet Ali (1997), *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta.
- VAMBERY, Arminius (1993), *Orta Asya Gezisi*, İstanbul.
- TANMAN, M. Baha (1990), *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri*, (Basılmamış Sanat Tarihi Doktora Tezi), İstanbul.
- TANMAN, M. Baha (1994a), “Özbekler Tekkesi”, *İstanbul Ans.*, c.6, İstanbul, s.199-202.
- TANMAN, M.Baha. (1994b), “Tekkeler” *İstanbul Ans.*, İstanbul, s.236-240.
- TEKİN, Emrullah (1992), “Ermeni Mes’eleleriyle ilgili II.Abdülhamd’in Vambery’e Cevabi İradesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sa.76, İstanbul, s.145-149.
- TEVFİK, Rıza (1949), *Serabı Ömrüm*, İstanbul.
- TOPBAŞ, Osman Nuri (1999), *Abide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle Osmanlı*, İstanbul.
- TOSUN, Necdet (2004), “Tasavvuf Kültüründe Tekke Yemekleri”. *Dergah*, c.15, sa.176, İstanbul, s.19-22.
- YALKIN, Razi (1951), “Rahmetli Şeyh Ata”, *Tarih Hazinesi*, sa.5, İstanbul, s.217-218.
- ZARCONI, Thierry (2001), *Yasak Kent Buhara (1830-1888)*, çev. Ali Berktaş, İstanbul.
- ZARCONI, Thierry (1993), “Hindistan’da Türk Tasavvufu: Yeseviyye Örneği”, *Dergâh*, çev. Süleyman Derin, c.4, sa.38, İstanbul, s.19-20.

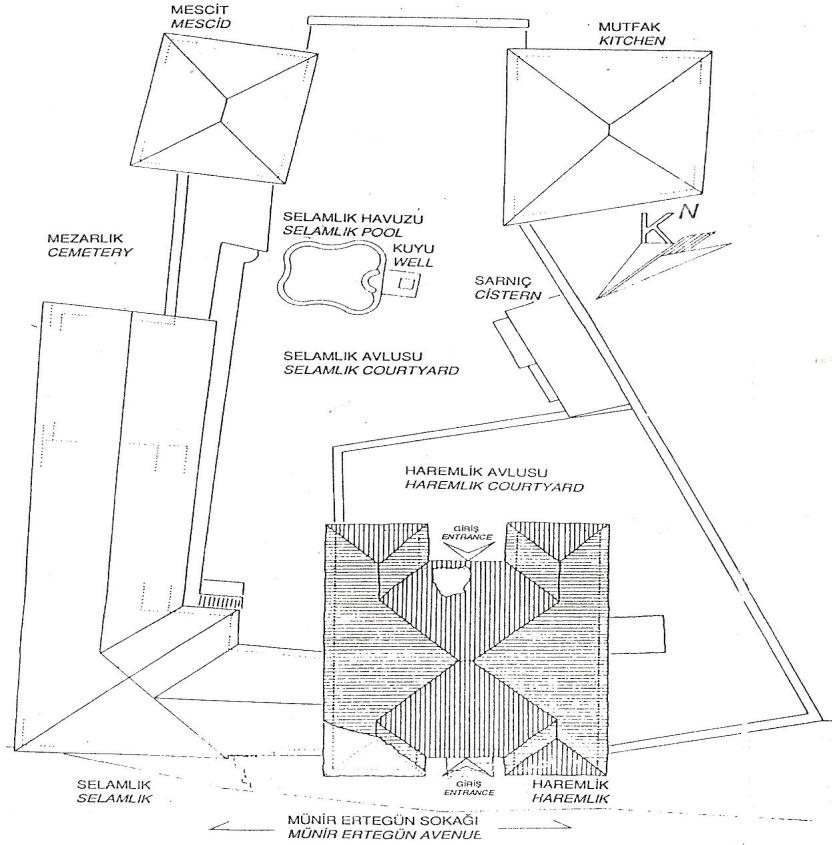
EKLER

Ek A

Üsküdar'ın Sultantepe'sindeki Özbekler tekkesi.

Ek B

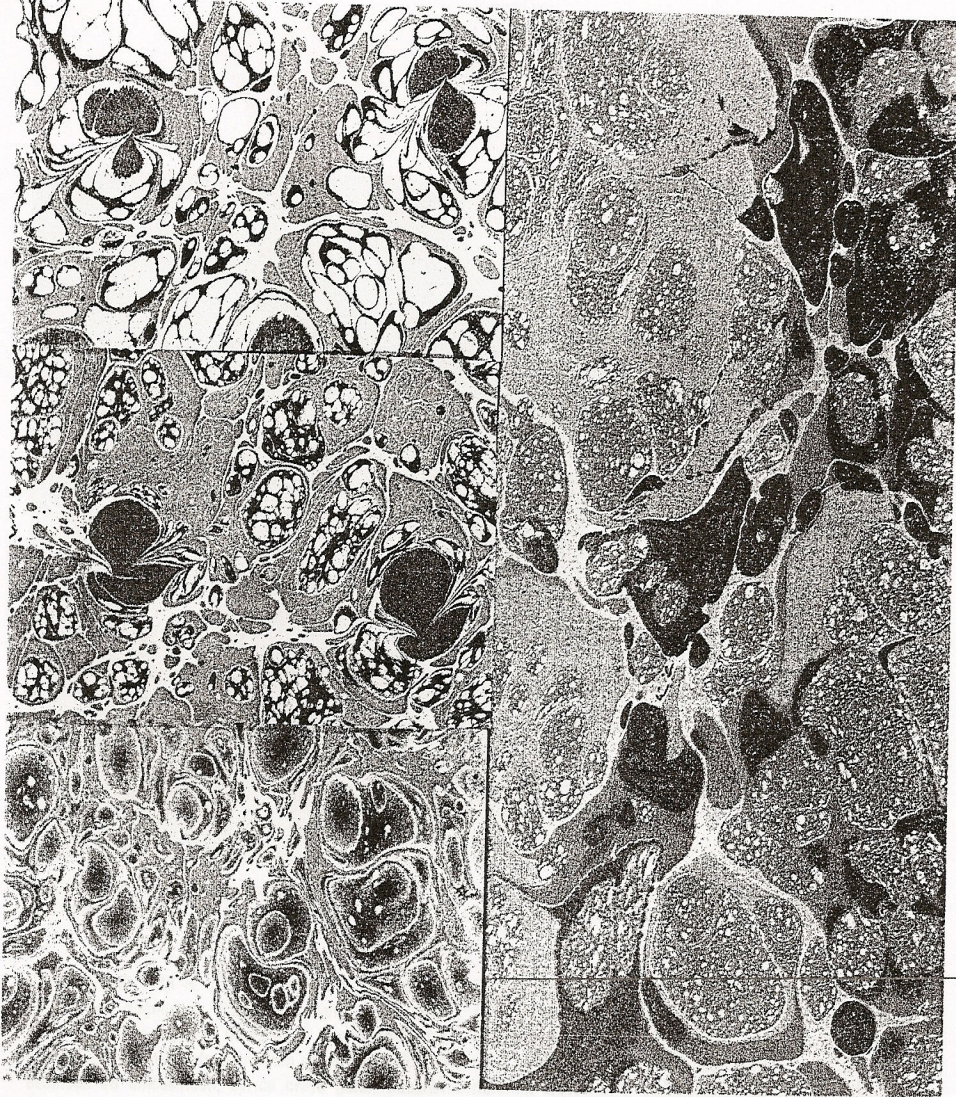

Üsküdar'daki Özbek Tekkesinin Planı (Mimari çizimler: Melih Birsal)

Üsküdar'ın Sultantepe'sindeki Özbekler tekkesinin şeyhi Edhem Efendi'nin Zekayi Paşa tarafından yapılan yağlı boya portresi.

Ek D

Edhem Efendi'den dört **Neftli- Battal Ebrusu** örneği (U. Derman koleksiyonu)

Ek E

Edhem Efendi'nin yaptığı buhar makinesinin plakası ve pervanesi.

ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında Erzurum'un Aşkale ilçesinde doğdu. İlk ve Orta öğrenimini Emirgan ilkokulunda bitirdi. Lise öğrenimini İstanbul Özdemir Sabancı Emirgan Lisesinde 1996 tarihinde tamamladı. 1999 tarihinde Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne kayıt yaptırdı. 2003 yılında mezun oldu ve aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Tezsiz Yüksek Lisans öğrenimine başladı. 2004 yılında Tezsiz Yüksek Lisans öğrenimini bitirdi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim dalında Yüksek Lisans öğrenimine başladı. 2004 yılı içerisinde Sakarya Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalıştı.